

The book cover features a central illustration of a muscular man in a dark jacket, shirtless, with his right arm raised. He is positioned behind a diamond-shaped opening in a wall of barbed wire. The background is a textured, reddish-brown surface. Below the barbed wire, there is a horizontal band with a repeating pattern of black symbols resembling the hammer and sickle, set against a red-to-white gradient. The bottom half of the cover is filled with a dense field of blue-grey skulls.

Василь НІНЬОВСЬКИЙ

ВІДЛУННЯ
ЛЕНІНСЬКОГО
ПЕКЛА

Братові Дмитрові Ніньовському, синові Івана й Анни, та всім тюремним побратимам, яких розстріляли енкаведистські душо-губи 1940 й 1941 років у Дем'яновому Лазі біля села Пасічної, присвячує автор.

Пам'ять про Вас – мучениць і мучеників витатиме повсякчас між нашим народом в Україні!

Василь НІНЬОВСЬКИЙ

Василь НІНЬОВСЬКИЙ

ВІДЛУННЯ ЛЕНІНСЬКОГО ЛЕКЛА

Івано-Франківськ
ЯРИНА
2017

Рада старійшин міста Тисмениці висловлює щиру подяку голові Тисменицької районної ради **Роману Крутому** та депутатам районної ради, голові Тисменицької державної адміністрації **Івану Семанюку**, міському голові Тисмениці **Степану Свораку**, депутатам міської ради та всім небайдужим громадянам, які з ініціативи жителя м. Тисмениці **Ігоря Гусака** фінансово підтримали перевидання книги Василя Ніньовського «Відлуння ленінського пекла».

Ніньовський Василь Іванович.

Н 67 **Відлуння ленінського пекла.** – Івано-Франківськ: ЯРИНА, 2017.140 с.

ISBN 966-7515-29-X

Авторові цієї книги судилося спізнати жахіття «соціалістичного раю», пройти дев'ятьма колами страшного «ленінського пекла» – і вирватися на волю. Він був розстріляний у сумнозвісному Дем'яновому Лазі, неподалік від Станиславова (тепер – Івано-Франківськ) – і вибрався живий із ями, що стала братською могилою для тисяч його побратимів по духу.

«Відлуння ленінського пекла» – правдива розповідь Василя Ніньовського про пережите, про страшні криваві злочини, які чинили московсько-комуністичні завойовники в перших роках окупації Західної України, про жакливу долю багатьох в'язнів станиславівської тюрми.

© Василь Ніньовський, 2002

© ФОП Майданчук І.І., 2017

ЗАКИ МОРЕ ПЕРЕЛЕЧУ...

Лінгвіст і літературознавець, історик, фольклорист і етнограф, талановитий художник і публіцист, ревний amator драматургічного і співацького мистецтва, невтомний громадсько-політичний діяч... Таким знають Василя Ніньовського в Канаді. На Батьківщині ж його ім'я понад півстоліття було окутане густою завісою мовчання. І лише 1992 року в журналі «Народна творчість та етнографія» з'явилася невеличка стаття Степана Музиченка «Обшири таланту Василя Ніньовського». Відтак про нього починають писати часописи Львова, Івано-Франківська, Коломиї.

У першому томі книги «Реабілітовані історією. Івано-Франківська область», що побачила світ наприкінці 2000 року, про цю обдаровану, працьовиту, вольову людину теж є коротка, всього на кілька рядків інформація, взята з архівів СБУ: «Ніневський (так в оригіналі. – В. Р.) Василь Іванович, 1914 р. н., с. Жукотин Коломийського району, українець, освіта початкова. Проживав у с. Жукотин, селянин. Заарештований 20.08.1940 р. Звинувачення: проводив антирадянську агітацію. Подальша доля невідома. Реабілітований 08.10.1964 р.»

Що ж криється за трьома останніми словами цієї інформації? Як склалося життя людини після зловісної серпневої ночі 1940? Людини, про долю якої довгий час не знали навіть найближчі родичі.

Василь Ніньовський народився 9 лютого 1914 року в селі Жукотині Коломийського повіту Станиславівського воєводства (теперішнього Коломийського району Івано-Франківської області) в не дуже заможній сім'ї хліборобів Івана й Анни. У родинному селі здобув початкову освіту, відтак навчався в українській школі імені Тараса Шевченка (1927-1930) в Коломиї – відомому на той час центрі громадсько-політичного й культурно-освітнього життя краю. Тут вступив до «Пласту» – організації, яка дала юнакові перші уроки національного виховання й політичного гарту. На все життя закарбувався у Василевій пам'яті той суботній день 1929 року, коли майданчик,

де вправлялися пластуни, оточила польська поліція, закувала в кайдани вихователів Степана Маціборка й Петра Китика, а всіх інших розігнала прикладами гверів, розбурхавши в юних душах ще більшу ненависть до окупантів.

У 1935 році Василь Ніньовський закінчує вчительську семінарію в містечку Заліщиках на Тернопільщині й уже як дипломований спеціаліст повертається на рідну Коломийщину. Однак роботи за фахом не дістає, оскільки польська окупаційна влада українців до праці в державних установах не допускала. Та маючи належну освіту, непересічні організаторські й артистичні здібності, добре поставлений приємний голос, молодий учитель розгортає культурно-освітню та громадсько-політичну діяльність у рідному Жукотині й сусідніх селах. Він створює драматичний гурток при читальні «Просвіті», де здійснює цікаві постановки п'єс класиків української драматургії та сучасних авторів і навіть однієї оперети, грає в них головні й найскладніші ролі, виготовляє декорації. Цілком на нових засадах комплектує читальняну бібліотеку, на полицях якої замість примітивного москвофільського читива з'являються книги з історії України, цікаві видання художньої літератури. Укладає курс навчання неписьменних і малограмотних, організовує хор, співає в ньому й виконує сольні номери. Засновує фізкультурні гуртки, читає доповіді для молоді й людей старшого віку. Щоби протистояти колонізаційній політиці окупаційної влади, тісно співпрацює з товариством «Рідна школа», засновує його філію в Жукотині й за мізерну платню вчителює в ній. Налагоджує співпрацю з просвітянськими читальнями сусідніх сіл.

Василь Ніньовський – організатор і учасник численних національних святкувань, фестинів, спортивних змагань як у Жукотині, так і в сусідніх селах – Коршеві, Казанові, Лісках, Хлібичині. Його постійними ворогами стали бездіяльність, кволість, відсталість, байдужість. Щоб не дати плодитися цим бур'янам, зініціював створення в Жукотині каси ощадності, для якої сам навчав касирів. Він підтримував і ширив кооперативний рух та його клич «Свій до свого по своє!» Сприяв створенню в селі осередку товариства «Сільський господар», був вихователем гуртків хліборобської молоді й готував на вихователів здатних до цієї праці жукотинців. Зумів також привернути увагу кількох односельчанок до проблем жіночого руху й організувати в Жукотині осередок «Союзу українок» та кухарський курс, де виступав із цікавими доповідями. Щоб заробити на прожит-

тя, оздоблював церкви в селах Княждворі (згодом цей храм спалять московські завойовники), Лісках, Добровідці.

Попри всю цю бурхливу діяльність, устигає ще й чотири семестри заочно провчитися в Українському технічно-господарському інституті в Подебрадах (Чехо-Словаччина) й цілий рік відвідувати художню школу Я. Лукавецького в Коломиї.

За таких обставин Василя Ніньовського застає Друга світова війна. «Моцарствова Польща, як напише він через півстоліття після цієї кривавої бойні, – луснула, мов застояне яйце, а польське поневолення нашого краю замінила ще тяжча неволя московської комуністичної орди». Нові господарі відразу ж ліквідовують усі політичні партії та громадські організації, забороняють навчати релігії в школах – тобто роблять усе, щоб, за словами автора цієї книги, «наш національний лад перестановити на советський сурогат».

Василеві Ніньовському, здавалося б, поталанило – йому нарешті пропонують учительську працю в Коршівській школі, а відтак навіть призначають її директором. Та ненадовго. Попередня діяльність, педагогічна метода, спосіб мислення нового директора аж ніяк не вписуються в систему національного лише формою, але соціалістичного змістом виховання. Уже 20 серпня 1940 року його підступно заарештовують і запроторюють до Станіславівської в'язниці. Після дев'ятох місяців тортур і нелюдських тюремних умов Василя засуджують до страти. Однак йому вдається щасливо unikнути смерті, вибратися з-поміж трупів із могили в Дем'яновому Лазі, що неподалік від Станіславава, й повернутися до рідного Жукотина.

За німецької займанщини працював ув Окружному Союзі Кооператив у Коломиї. Водночас навчався в тамтешній мистецькій школі М. Дмитренка і В. Дядинюка. Однак 1944 року невтомного українського діяча знову заарештовують, але цього разу вже німецькі наїзники, й кидають до концтабору в Штраасгофі коло Відня, а відтак до табору в Єгердорфі в Судетах. Звідти він потрапляє до Австрії. Тут учительює у школі табору для переміщених осіб у Гогенемсі, навчається на факультеті політичної економії в Інсбруцькому університеті й у школі графічного мистецтва в Фельдкірху.

У 1948-у переїздить до канадського міста Альберти. Сім років працює на важких роботах, відтак на підприємстві «Графічний візерунок» в Едмонтоні. Та жага знань і на еміграції не покидає Василя. В Альбертському університеті він заново здобуває вчительський ди-

плом (1959), а згодом (1965) – диплом магістра лінгвістичних наук. У 1970-у після відповідних студій в Оттавському університеті дістає вчений ступінь доктора славістики.

Відразу ж після студій в Альберті Василь Ніньовський береться до педагогічної праці. Навчає дітей малювання й математики в Альбертській середній школі (1959-1963), викладає українську й польську мови в Альбертському (1963-1965), українську – в Саскачеванському (1970-1973), старослов'янську, українську й польську – в Манітобському (1976-1978) університетах, графіку (1966-1969) в коледжах Едмонтона й Альберти.

Попри педагогічну веде велику наукову діяльність. Уклав перший в історії національного мовознавства «Український зворотний (інверсійний) словник» на 60 000 слів й «Українсько-англійський та англо-український словник» для українських шкіл в англomовних країнах, який містить 20 000 українських і стільки ж англійських слів. Першу згадану лексикографічну працю видав 1970 року Український технічний інститут накладом книгарні Б. Мельничука в Едмонтоні. Друга витримала три видання в діаспорі, а 1993 року надрукована в Києві. Обидві книги дістали високу оцінку спеціалістів.

А ще Василь Ніньовський – автор цікавих літературознавчих розвідок «Мітологічні сліди й поетичні форми в колядках і щедрівках Гуцульщини», «Антоничів таємний перстень і число три», історичного нарису «Коломия – столичне місто Покуття», надрукованого в альманасі «Коломия й Коломийщина».

Його перу належить також документальна розвідка «Міжнародний Воєнний Трибунал про Україну», де на великому фактичному матеріалі висвітлюються історичні процеси в Україні під час німецької займанщини. Аналізуючи документи Трибуналу, виступи свідків та нацистських злочинців, автор доходить висновку, що «нацистська диктатура і московсько-ленінська диктатура – це тотожні, ненаситі, імперські близнючки – загарбниці і поневолювачки уярмлених народів». Різниця лише та, що одна з них врешті-решт справедливо опинилася на лаві підсудних, а друга з іронії долі – серед звинувачів і суддів. Переможців не судять.

У 2000 році накладом Львівського національного університету імені Івана Франка побачила світ оригінальна монографія «Поетичні форми Івана Франка». І хоч поетичний доробок Каменяра досліджували понад шість десятків академіків, професорів та менш титулова-

них літературознавців, Василь Ніньовський і тут висловлює чимало цікавих, не сказаних до нього думок.

Чекає на свого видавця величезний за обсягом англо-український словник – унікальна лексикографічна праця на 80 000 слів.

Як талановитий графік брав участь не в одній художній виставці. А персональна виставка його графічних робіт, влаштована 1980 року в Українсько-Канадському архіві-музеї в Едмонтоні з нагоди 70-річчя Альберти, стала визначною подією в провінції, де проживають понад 160 тисяч українців. Тривала імпреза понад два місяці, а відкривала її міністр культури Альберти Марія Месур'єр. Експонувалися тут два цикли робіт талановитого майстра: «Українські дерев'яні церкви в мініатюрі» й «Минувшина прерій у мініатюрі».

У творчому доробку художника – портрети, пейзажі, етнографічні замальовки. Серед них вирізняються виконані витонченою крапкувальною технікою роботи «Зоня-скрипалька» й «Улянка, канадська україночка». Краєвиди автор малює здебільшого олівцями різної тональності. Тут і безмежжя прерій із їхніми буйними травами, і дерев'яні церкви зі світлими ажурними банями, хати та клуні, й покинуті серед прерій хатини, від яких так і віє тугою за рідним краєм.

Не можна хоча б кількома словами не сказати про Василя Ніньовського як майстра карикатури. Довгу низку цих лаконічних сатиричних малюнків надрукував він у гумористичному журналі «Лис Микита». У них – гостра критика колоніальної політики «імперії зла» (так влучно назвав зажерливу країну з такою ж облудною, як і вся її політика, назвою – Союз Радянських соціалістичних республік – американський президент Рональд Рейган), її вождів, лицемірної, цинічної, підступної й жорстокої репресивної компартійної машини – КГБ.

Добре орудує Василь Ніньовський і пером публіциста. У газетах «Гомін України», «Крилаті», «Національна трибуна», «Новий шлях», «Нові дні», «Українські вісті», «Український голос» надрукував близько трьох сотень статей на літературні, мовні, історичні, політичні теми. Серед них розвідки «Так кувалось ярмо Карпатській Україні», «Буковина й Трансністрія в політичних махінаціях Гітлера», «Денаціоналізаційна політика окупантів ув Україні», «Ленінізм і нищівна політика в Україні», «Від ЧК до КГБ», «Всюди московські шпигуни», «Трищина третьої імперії ширшає». Вже самі на-

зви цих публікацій виразно промовляють про їх зміст. Не можна не згадати і про статтю «Московські вихватки і «чикен Київ спіч», де автор гостро критикує виступ Джорджа Буша-старшого в сесійній залі Верховної Ради України в червні 1991 року та промосковську політику тодішнього американського президента. Низку статей з української історії, географії, культури та про політичне становище України в СРСР публікував і в англomовній пресі, переважно в газеті «Edmonton Journal».

Пробував свої сили Василь Нінювський і в белетристиці. Два його оповідання, надруковані в альманасі «Північне сяйво», свідчать, що й на цьому поприщі їх автор не обділений талантом. Перше з них – «Кохання з братом» – це розповідь про терор у підмосковській Україні, про те, як жорстокий комуністичний режим немилосердно калічить людські долі, руйнує найміцніший підмурівок нації – родину. Друге – «Пташка скрипалі» – розкриває багатий духовний світ його героїні – юної музикантки Ярусі. Тут і трагізм містичного до певної міри кохання, і впевненість у тому, що навіть найфантастичніша мрія може стати реальністю, якщо цього дуже прагнути. До речі, оповідання це 1965 року було нагороджене премією на літературному конкурсі Союзу Українок Канади.

Будучи невтомним організатором культурно-громадського життя в рідному краї, Василь Нінювський не покидає улюбленого заняття й на еміграції, поринувши в нього відразу ж, як тільки звільнився з німецької неволі. Він стає головою української громади в австрійському місті Гогенемсі. Організовує тут церковне життя й засновує церковний хор. Як педагог за покликанням багато працює з дітьми: організовує початкову українську школу, готує успішні дитячі виступи з нагоди національних свят. Багато зусиль доклав до створення відомого хору «Ватра», який налічував близько ста учасників. Як соліст і як хорист виступав із «Ватрою» в Австрії, Німеччині, Швейцарії, Італії, перед головним командуванням французьких, англійських й американських окупаційних військ. У вже згаданому Гогенемсі був серед чільних організаторів української футбольної команди.

Не полишає Василь Нінювський громадського життя й після того, як переїхав до Канади. Тут його обирають культосвітнім референтом Українського Національного Об'єднання. На новій батьківщині невтомний освітянин організовує суботню українську школу й курси українознавства. З його приходом поживавлює свою роботу

драматичний гурток, завдяки якому з'явилося на сцені чимало творів українських авторів, а серед них і дві оперети. Та чи не найбільшим досягненням драмгуртківців стала постановка драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня». І знову в головних і найскладніших ролях – Василь Нінювський. Не обійшовся без допомоги цього аматора сцени й місцевий хор, який постійно брав участь у концертах, мистецьких академіях з нагоди відзначення національних свят. Сприяв Василь Нінювський також заснуванню церкви святого Юра, а в українській неповно-, а відтак і повносередній школі, яку допомагав організувати, цей досвідчений педагог був учасником учительського активу.

Навчаючись в аспірантурі, сприяв створенню української студентської організації. Виступав із доповідями на українські теми, влаштовував дискусійні вечори. В Альбертському університеті проводив тижні Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки. В Едмонтоні разом зі шкільним комітетом працював над підготовкою навчального матеріалу й був співредактором трьох посібників для українських початкових шкіл.

Уже після того, як вийшов на пенсію, виголосив понад сто велелюдних доповідей на політичні, історичні та громадські теми.

Усього цього мало не бути, якби Василь Нінювський навічно залишився серед побратимів, чие життя обірвала окупантська куля в Дем'яновому Лазі. Але Господня десниця вберегла його, щоб нащадки знали, яких людей нищив московський комуністичний режим у загарбаній Україні.

І ось перед нами новий твір Василя Нінювського «Відлуння ленінського пекла» – автобіографічна розповідь про два неповні, страшні своїм трагізмом роки московської окупації нашого краю. Данина пам'яті героям, замученим у катівнях НКВС. Гірка правда про облудність і лицемірство комуністичної моралі, про людиноне-нависницьку суть комуністичної ідеології.

Станіславівська тюрма, де відбувається більшість описаних у творі подій, – це прообраз гігантської тюрми народів – московської імперії, яка, щоб завоювати світ, душить найменші прояви непокори, елементарної національної свідомості й людської гідності. А тому тут усі – невірники, лишень частина з них – найрозумніші, найталановитіші, вольові, сильні духом – по один бік мурів, а решта – по другий, та будь-якої хвилини можуть опинитися поруч із першими.

Не зупинятимемось детально над змістом цієї книги, не даватимемо власних коментарів. Залишаємо все на розсуд вдумливого читача, створюючи таким чином більший простір для його роздумів. Бо замислитися є над чим.

* * *

Коли імперія зла доживала останні свої дні, її ревні захисники враз залементували, що допустити до розпаду СРСР – то, мовляв, усе одно, що «різати по живому». Суесловили, як завжди, бо по живому вони різали впродовж усіх сімох десятиріч існування імперії. Однею з жертв цього «хірургічного втручання» став і Василь Нінювський.

Не з власної волі опинився він так далеко від Батьківщини. Але Україною живе повсякчас, марить нею, бачить її у снах. Ніколи не покидала вимушеного емігранта мрія відвідати любий йому такий далекий і близький водночас Жукотин, зустрітися зі своїми рідними, приятелями, знайомими, переступити поріг батьківської хати. Однак під час московської окупації про це годі було навіть мріяти, а коли настала воля, то болячки обсіли. Не минули безслідно енкаведистські тортури. Дали про себе знати побиті нирки й печінка. Та й роки вже не ті. А дорога, як на його стан, довга та виснажлива.

Заки море перелечу,

Крилонька зітру...

Та все ж тішить, що хоч не так хутко, як того хотілося б, але торують собі дорогу в Україну книги Василя Нінювського, з'являються про нього публікації в пресі. А вдячні за щедрі меценатську допомогу жукотинські педагоги й учні відкрили в школі куток свого добре знаного в діаспорі, а тепер уже й на Батьківщині краянину.

Василь РУДКОВСЬКИЙ

Батьківська хата

*Іван Ніньовський
та його сини —
Насиль і Дмитро*

Мальовниче село Жукотин

Серед друзів-гімназистів (посередині – Василь Нінювський)

Учасники вистави «Безталанна» І. Карпенка-Карого. Василь Нінювський (лежить зліва) – у ролі Гната

Школа, де в 30-х роках учителював автор цієї книги

Станіславська тюрма

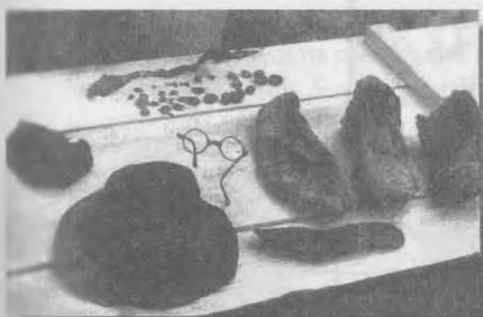
Коршівська середня школа

Молода сім'я Нінювських. Коломия, 1942

Могили батьків, братів Михайла і Миколи, сестри Катерини

Трагедія Дем'янового Лазу

*У жукотинській церкві
й досі зберігається об-
раз, що його намалював
Василь Нінювський*

*Каплиця в родинному селі, споруджена
коштом Василя Нінювського*

НОВІ ОКУПАНТИ

Двадцятого вересня 1939 року в Коршеві з'явився величезний советський танк, на якому недбало вмостилися п'ять червоноармійців у чубатих будьоннівках.¹

«Моцарствова» Польща луснула, мов застояне яйце, а польське поневолення нашого краю замінила ще тяжча неволя московської комуністичної орди.

Відразу ж до Коршева прибули сім советів, щоб наш національний лад перестановити на советський сурогат:

*Григорій Нікалаєвіч Бичков*² – майор НКВД (Народного комісаріата внутрішніх дел). Нагадував він здоровенного вгодованого кабана з широким, схожим на свинячу рийку носом.

Олександр Михайлович Конченко – голова райвиконкому. Його паскудна видовжена голова з пияцьким огіркоподібним носом, рябим лицем, довгими клапатими вухами, булькатими очима й чотирма передніми горішніми, що постійно стирчали з рота, зубами нагадувала голову віджилої старої шкапи.

Лев Саламонавіч Бутенка – районний прокурор. Надто малий на зріст; його голова (здоровенна диня) без шиї вросла просто в тулуб, схожий на широке грубувате мішище картоплі, на двох кущих товстих стовпиках; у широких, велетенського розміру, завжди пом'ятих штанах, що обвисали на сідницях непотрібною опалкою. Бутенка не йшов – він сунувся по землі й сопів, наче ковальський міх.

Рокитянський Іван Пилипович – завідувач РВНО (районного відділу народної освіти). Високий, не надто опасистий, приємний з

¹ *Військова шапка, названа на честь червоного командира Будьонного.*

² *Чужомовні прізвища транскрибуються так, як чужомовець себе називав*

вигляду, одяга на ньому вкладається легко. На всі заставки бреше про «завжди справну, найпотужнішу в світі» радянську техніку й нові советські технології.

— От, треба було перемістити з Москви до Києва дев'ятиповерхову цегляну споруду. Це завдання наші спеціалісти виконали з задоволенням, — казав Іван Пилипович.

Як тут не згадати приповідки: «Передав Іван куті меду». Та недарма кажуть: «Чужий рот — не хлів, не зачиниш».

Аббот Аба Маїсеєвіч — бухгалтер того ж райвідділу народної освіти. Середній на зріст, воронячі очі, чорний чупер, опасистий живіт, що завжди випинався зі штанів. Ідучи, Аба закидав однією ногою поза другу: як кажуть, косив ногами. Коли гітлерівські бомбовози стали бомбити Польщу, втік із Варшави далеко на схід, де червона орда дала йому притулок. Згодом його відреконструювали до РВНО в Коршеві. Аба послуговувався польською мовою, точніше, її варшавським діалектом. Ясна річ, що советські чиновники не дуже розуміли тої Абиної мови, до якої він втикав — до ладу чи ні — два російські слова: «Да, да. Нічево»³.

Слуцкій Михаїл Лейбавіч — молодший лейтенант НКВД. Ростом і виглядом схожий на височенного, худого рудого верблюда. Його густо поцятковане ластовинням обличчя виглядало так, буцімто на ньому не одну ніч ночували кури.

Коршівську залізничну станцію перебрав Вадим Микитович Козолуп, родом із Полтавщини, службовець залізничної частини Червоної армії. Своїм виглядом і поведінням він якось не вписувався до попередньої шістки. Високий, худорлявий, виснажений, наче не він Козолуп, а з нього шкіру лупили. Добрі заспані очі на рябому обличчі вказували на лагідну Вадимову вдачу. Він добре засвоїв нові норми поведінки «советского человека» — одним хильцем спорожняв 250-грамову чарку горілки. А вже під хмелем Вадим перевірить, бувало, двері, вікна, фіранки, прослухає вухом, чи не надніс де біс енкаведиста, й починає промову:

— Васінька⁴, друженьку! Н-да, кажецца⁵, ти ще не лизав савецкаво меду, н-да... То й не пробуй: гіркий той мед, н-да, може проточи-

³ "Так, так. Нічого"

⁴ Васильку

⁵ Здається

тись пупом і згіркнути під мозком. Тож послухай, н-да, закрий рот, прикуси язик, н-да... работай і не балтай, вот!⁶

ЗРАДНИК

Під час польської окупації на всі села довкруг Коршева славилось бідненьке село Ліски⁷ з просторою читальнею «Просвіти», чудовим хором, знаним на всю округу драмгуртком та різними громадськими організаціями. Лісківська молодь була відома своїм висококультурним поведженням і невіддільним патріотизмом. Та, як кажуть, нема села без болота.

Василь Марусяк хоч і походив з убогої селянської родини, але був досить здібний хлопець і добре вчився в сільській школі. Останній шматок хліба відривали батьки від рота сім'ї, аби син міг учитися далі, й послали його до гімназії в місто. Але в Коломиї Василь по кількох роках науки провалився, бо, замість учитись, захопився нікчемним марксо-ленінським читивом, яке приносили йому міські жидики – ярі комуністи. За дотацію з Радянського Союзу вони 1929 року купили пасажирський квиток і послали Марусяка аж до Аргентини сіяти комуністичну блекоту.

Але тамтешня поліція схопила Василя, добряче відшмагала за те, що дурманив голови аргентинським робітникам, і видворила його до Парагваю. Та Марусяк і тут не вгамонився й далі, як баба зі ступою, вештався зі своєю комуноблекотою. Тепер уже парагвайська поліція схопила його, знову сперіщила, мов шкідливого kota, і щопасом передала на корабель. Так Василь знов опинився в рідних Лісках.

Худий, як тичка, на двох цибатих ногах, у блаженському лахмітті никав він по селі. Його невеличка, наче зів'яле гниле яблуко, голова то тут, то там блимала маленькими шурячими, шпаркими, хитрими, зрадливими очницями з-під клаптика тендітного, що нагадувало зношене помельце, волосся.

Коли в Лісках з'явився советський танк, місцевий комунар поцепив собі широченьку червону бинду на шию й таку ж нарукавну

⁶ - Працюй і не балакай, отак!

⁷ Село, розташоване за 18 кілометрів на північний захід від Коломиї.

опояску, від чого дуже скидався на чудернацького чорта, якого вигнали з пекла. Недарма червоноармієць-танкіст, якого хотів був обняти комунар Марусяк, гнівно прогримів:

- Пашол ти, блядь!⁸

МІТИНГ

Грігорій Нікалаєвіч Бичков прийняв Марусяка в себе на квартирі. Про що вони балакали, не знає ніхто, але по тій розмові Бичков та п'ять його советів призначили великий мітинг, на який Василь і його посланці зігнали чимало коршівчан.

Мітинг відкрив, пересипаючи свою мову строкатим суржиком, Олександр Михайлович Конченко:

–Товариші! Вот, щасливим і радісним життям без куркулів, без кулаків живе Радянська Україна. Да, а вот на западі куркулі сидять на шиї бідняків, батраків. Да, радянська влада розгромить кулачню, щоб щасливо зажили бідняки.

– Ура-а-а-а-а! – зарепетувала шістка советів на трибуні, а з ними й сільський комунар. У залі ж народ прикусив губу – мовчить.

Слово перебрав Василь Марусяк:

–Товариші і товаришки! Наші визволителі з Радянського Союзу принесли нам волю, перед вами славлять нашу бідноту, а ви мовчите, наче води в рот набрали! Де ж ваш стид? Ви оніміли, бо вас настожили буржуазні націоналісти-фашисти. Вони запустили свою їд проти комуни в Коршеві, Лісках, в Жукотині, Черемхові, Хлібичині, Слобідці-Лісній⁹. Радянська влада докорінно стеребить націоналістичне кодро в нашому краю.

–Ура-а-а-а-а! – натхненно заревла шістка советів, а енкаведист Бичков задоволено пробурчав: «Вот Марусяк, вот западнік, маладець!»¹⁰.

Прокурор Лев Саламонавіч Бутенка гучно теревенив про «законони пануючого класу робітників», про «тверді закони проти куркулів» та «суворі закони проти буржуазних націоналістів».

⁸ - *Йди геть, погань!*

⁹ *Села поблизу Коломиї*

¹⁰ *«Ото Марусяк, ото західняк, молодець!»*

Два дні перед тим Міхаїл Лейбавіч Слуцкій умовляв «батрачку» – «товаришку» Явдоху, щоб та на мітингу виголосила гасла: «Хай живе Йосип Віссаріонович Сталін – ясне сонце і великий вождь пролетаріату!» і «Хай живе В'ячеслав Михайлович Молотов – друг і соратник товариша Сталіна!» Тож як тільки прокурор Бутенка закінчив свою промову, Міхаїл Лейбавіч оголосив:

– А зараз слово надається найбіднішій батрачці району, 85-літній товарищі Явдосі. Давайте, підходьте сюди.

На трибуну пошкандибала бабуся: обличчя зоране глибокими борознами зморшок, з-під хустини визирають клаптики прядива сивого волосся, з очних впадин блимають лагідні перелякані очі. Тремтить стареча рука, а під кістлявими пальцями дрібно вистукує об підлогу костурець: тра-та-та-та, тра-та-та-та...

Вона вперше в житті на трибуні, перед таким здвигом народу. Все переплуталось у старечій голові: геть чисто забула, що має казати.

– Та ну, давайте, говоріть! – аж сичить Слуцкій.

– Славайсу! – вичавила нарешті з себе Явдоху, а сухі губи її скривилися до плачу. – Хотіла-м вам сказати: най си жие сонічко, а той молоток зі сталі най си жие або не, мені шо до того!

Міхаїл Лейбавіч мерщій затягнув завісу, а мітинг так і закінчився без гасла.

Через три дні Слуцкого забрали з Коршева. Мабуть, послали в тривале сибірське «відрядження».

«ХРЕСТА НЕ РУШІ!»

Червоний комісар народної освіти категорично заборонив навчати в школах релігії й наказав познімати всі символи релігійного змісту.

У народній школі невеличкого села Жукотина, що неподалік від Коршева, уповноважені поздіймали зі стін хрести. Такий вчинок наїзників обурило віруючих. Сільські юнаки, а з ними й мій брат Дмитро Нінювський прийшли до школи і стали розвішувати хрести на старі місця. Та якийсь тричі клятий доношувач повідомив про це НКВД. До школи примчав енкаведист і відразу люто кинувся до стіни.

– Зайдо! Хреста не руш! – перегородив йому дорогу розпалений Дмитро.

Напасник схопив хлопця за плече, але той різко вивернувся, ледь не збивши ворога з ніг, і спритно прослизнув у двері. Енкаведист вихопив наган, та Дмитро вже був надворі. Перебіг навпростець на знайоме сусіднє обійстя, проскочив повз гній за невисоким валом соломи і зник за стайнею. Нехрист кинувся за втікачем: перестрибнув бічний вал соломи – й на весь зріст розпластався у смердючій гноївці.

Дмитро ж утік і якийсь час переховувався від окупантів.

ДВА ДОПИТИ В РАЙКОМІ ПАРТІЇ. АРЕШТ

Тимчасова шкільна рада укомплектувала в Коршеві учительський колектив. По якимсь часі директор зрікся своєї посади й покинув село, а районний відділ народної освіти настановив директором Коршівської восьмирічки мене.

Одного ранку я несподівано зіткнувся у шкільному коридорі з енкаведистом Іосіфом Савлавічем Сладкім.

– Здравствуйте! – буркнув той.

У цей час повз нас переходив гурт школярів і дружно привітався:

– Слава Ісусу Христу!

– Навіки слава! – відповів я.

Зміїна лють охопила чужинця; він суржиком став шпетити учнів за християнське привітання. Я заступився за збентежених школярів і відіслав їх до клясної кімнати. Енкаведист вилаяв мене московськими матюками й подався геть.

До мене, відділившись від гурту учнів, підступилася першоклясниця Явдошка Тринога, схопила за руку й, кашляючи, злякано шепнула:

– Я дуже боюся того москаля. Він дивився на нас гадючими очима!

Пригорнув я сполохане дівча, заспокоїв і провів до кляси.

Другого дня раненько до моєї канцелярії увійшла маленька Явдошка й, покашлюючи, зачинила за собою двері. Глянула на мене чорними ланячими очима й тихенько промовила:

— Хочу вам щось сказати. Вдома я розповіла про того гидкого москаля. Тато з мамою звеліли мені мовчати. По вечері сказали помолитися, щоб Ісус беріг вас перед злющими москалями, бо ви наш добрий директор! Кахи-кахи-кахи!

Я весь затремтів і, стримуючи сльози, поцілував дівчинку. Відтак порадив, аби вона нікому не говорила про нашу розмову, а я теж помолюся до Ісуса, щоб мав у своїй опіці Явдошку, її батьків та всіх учнів.

— Я буду мовчати! — шепнула школярка. — Кахи-кахи-кахи!

Приклав я вухо до тендітних її груденят, а там булькотіло, клекотіло, немов у казані. Я дав дівчинці записку для батьків, що дитина дуже хвора, й під опікою старшоклясниці відіслав Явдошку додому.

До могильного настрою, що його посіяла в людських душах московсько-советська окупація, долучився наступний сльотавий похмурий ранок. Десять близько години мене побачили заплакані Явдошині батьки і сказали, що як тільки дівчинка повернулася додому, її нагло охопив страшний жар, і скоротічне запалення вночі dokonало дитину. Я передав їм найщиріше співчуття від учителів та учнів, а батьки сповістили, що ховатимуть Явдошку завтра коло полудня. Я ж сказав, що два вчителі, по чотири учні від кожної класи і я приєднаємося до похоронної процесії.

Зрозуміло, що про своє рішення я повідомив РВНО й оголосив у кожній класі, що померла Явдошка. По короткому жалобному слові вчителі з учнями хвилинною мовчанкою вшанували пам'ять по шкільній улюблениці.

Близько 13 години до школи в супроводі міліціонера приплеталися два робітники з відром вапна. Страж порядку передав мені записку з райпарткому, завірену підписом Конченка, де було чітко вказано, що мені, вчителям та учням категорично забороняється брати участь у церковному похороні. А щоб школярі не дивилися на процесію зі шкільного будинку, всі долішні шибки просторих вікон, звернених у бік церкви, робітники під наглядом міліціонера замаскують вапном.

Наступного дня відразу по восьмій ранку мене перестрів у школі Аббот Аба Маїсеєвіч і вручив цидулку з РВНО. В записці наголошувалося, що під час похоронного походу товариш Аббот пильнуватиме біля входу, щоб учні не виходили з клас на шкільне подвір'я.

Пригадалися мені давні часи, про які писали наші історики, коли польські магнати наклали були на українських селян ярмо рабської панщини, а жиди споювали їх у корчмі й тримали ключі від церкви.

Близько полудня мене викликали в райпартком. Секретар Грігорій Семйонавіч Конченка і прокурор Лев Саламонавіч Бутенка випитували про мої релігійні й політичні погляди, а майор Грігорій Ніколаєвіч Бичков та ще три партійні просвердлювали мене зором згори донизу й навпаки. Допитування закінчилося постановою: «Васілія Іванавіча нада переваспітатъ па-савецкі!»¹¹.

Трохи згодом мене знов викликали в райпартком звітувати про лікнеп (ліквідацію неписьменности). Наряду почали о восьмій годині вечора. Я звітував о пів на дванадцятю. Коли мене відпустили, я покинув будинок і подався додому. Ішов навпомацки в нічній темряві поміж соснами, як нагло хтось цупко схопив мене за горло, інший хтось ударив чимось важким по голові.

Очунав перед світанком, лежачи скований на долівці будинку НКВД поміж такими ж скованими арештантами, що покотом лежали довкруг мене. Неподалік побачив далекого свого родича Дмитра Миколайовича Нінювського та молодшого брата Дмитра – на голові його, уздовж вуха і на шиї запеклася кров. Я нишком заплакав. Між затриманими були також брати Василь, Дмитро, Петро й Іван Прокопіві¹² (мої родичі з Лісок), Гуменюк Михайло Семенович, Гриценко Василь Михайлович, Запоточний Микола Васильович, Коцаба Іван Васильович, Коцаба Федір Васильович, Коржинський Дмитро Федорович, Коцаб'юк Григір Федорович, Цісик Микола Олексійович із того ж села; коршівчани Досин (?), Дудчак (?), Тринога (?), Бойчук (?); люди з подальших сіл Коршівського та деяких сіл сусідніх районів.

У двох малих, із зачиненими вікнами кімнатах було страшенно душно, а подих спирав їдко-кислий гидкий сопух, бо деякі арештанти блювали, інші спльовували кров, а ще інші – з нестримною фізіологічною притичкою виділяли сечу.

Часом енкаведисти посилали до писального стола вартового по ручку або папір, і той кінськими стрибками біг виконувати наказ, не дбаючи про те, що його підкований чобіт топче вуха, голову, нирку чи ніс якогось бідолахи.

¹¹ «Васіля Івановича треба виховати по-советські!»

¹² Згодоміхня сестра Прокопів Катря теж попала в пазурі енкаведистів

Удосвіта в дверях кімнат, де тримали арештованих, розлігся дикий рев:

– На перевірку!¹³

Скованим арештантам нелегко було хутко підвестися, а тих, хто не встигав, вартовий піднімав прикладом гвєра.

ДОРОГОЮ ДО ТЮРМИ

До задніх дверей будинку НКВД під'їхав причіп, призначений для перевезення військових коней. Вартові ударами гвєрів відлічили 21 скованого арештанта й лежма кинули досередини. Як тільки трактор відтягнув цей транспорт, підігнали ще один кінський причіп, до якого таким же чином увіпхнули другий гурт, теж 21 заарештованого. Двері причепів замкнули засувом, зачинили на замок, і трактори в супроводі двох комфортних автомобілів з енкаведистами рушили в напрямку Станиславова.

Енкаведисти, мабуть, навмисне вигадали цей транспорт, що аж душу випирав із сердешного арештанта дорогою до тюрми. Поміст причепа був устелений тонким шаром трухлявої соломи з кізяками. На стелі вмонтовані чотири невеликі вентилятори; на бічних стінках – по два менші й по одному подовженому. Під час перевезення в'язнів подовжені вентилятори були замкнені на замок. Сморід амоняку й кінської сечі наповнював ніздрі й легені. Люди шукали носом струменя свіжого повітря, яке гідкий москаль загарбав разом із рідною землею.

Причепи підстрибували, тарахкотіли, грюкали, викручувалися на кожній вибоїні, підкидали арештантами, наче скажені чорти вилами витрясали з них душі, вивертали кишки.

Солоний піт заливав очі. Безнастанні стрибки причепа перемогали фізіологічну стриманість, сопух сечі дедалі більше згущувався, не давав дихати.

Було вже доволі пізно – чи не дванадцята година дня, але ніхто й гадки не мав про їжу. Кожен прагнув одного: хай навіть смерть, аби лише настав нарешті кінець цієї диявольської поїздки. Спрага сушила губи, поорані сухими борознами тріщин. Хотілося пити, хоч краплинки спасенної цілющої водиці.

¹³ – На перевірку

Враз причепа зупинилися, здається, біля криниці. Двері з грюкотом відчинилися.

– Не двігацца!¹⁴ – пронизливо заверещав конвоїр і вовчим оком перебіг по арештантах.

Інший конвоїр вилив на лежачих відро води, ще одне і ще... Луснули, зачинившись, двері, заскреготів замок. Колона рушила.

Життєдайна волога розпливалася по арештантах, а коли її брилянти-краплі потрапляли на пересохлі вуста, райська свіжість огортала людину. Знову хотілося жити!

По деякому часі конвой зупинився вдруге. Скованим, лежачим у тяжкій задусі людям ця майже годинна зупинка здавалася вічністю. Нарешті рушили, але по коротенькому проміжку знову стали. Двері причепа відчинилися.

– Випалзай! Бистра!¹⁵ – рикнули конвоїри.

Хто був міцнішої будови, той зручніше сплигував із причепа, слабші ж вовтузились і врешті-решт боляче падали на кам'яні плити під ударами московських прикладів.

– Садісь!¹⁶ – гаркнули конвоїри, й арештанти посідали на тверду бруківку біля в'язниці, що на розі вулиць Белінського й Зосіней Волі у Станиславові. Старші по корпусі зачитували прізвище заарештованого, знімали з нього кайдани, і два вартові з багнетами «на гостро» відводили його до тюрми.

«НЕ УМРЬОШ, НЕ ПАДОХНЄШ, НЕ ВИДЕРЖИШ І ЖИТЬ НЕ БУДЕШ!»¹⁷

Арештантам, які відразу попали до камер, було трохи легше. Тих же, кому камер ще не виписали, вартові поодинокі впихали у стожачі труни, так звані «шкафи», себто шафи. Така труна з дверми на замку мала розміри приблизно 1х1х2 метри. В деяких трунах були вузьенькі прилавки. У стелі – вісім дірок, десь 4-сантиметрового діаметра, – єдине місце, крізь яке проникало повітря.

¹⁴ – Не рухатись!

¹⁵ – Виповзай швидко!

¹⁶ – Сідай!

¹⁷ «Не вмреш, не додохнеш, не витримаєш і не житимеш!»

Два дебелі вартові з хижацькими очима, осетин і грузин, ввіпали мене у «шкаф» без прилавка й замкнули двері. Я стояв у темній порожній домовині, лише вісім дірок у стелі лупали на мене своїми вирлами. Мозок наче завмер, жодна думка не підпливала до нього. Вуха прислухалися до найслабшого шурхоту в тюремному коридорі. Пекельна спрага не переставала палити мене ще з часу перевезення причепом. Інколи різко клацали ковані чоботи вартового.

Десь праворуч, в іншій труні, важко стогнав якийсь чоловік, а трохи далі хтось скімлив:

– О-о-о-ой, пусти, бо конаю!

У шафі зліва голосила жінка:

– Де моя дитина, де мій соловейко, мій ангелик Петрусик? Ох, збожеволію! Гаде, віддай мою дитинку!

Сердешна мати товкла головою об двері домовини й ридала так жалібно та зворушливо, що і я заплакав у своїй труні.

Ще далі справа якийсь арештант гамселив у двері й стіни з такою силою, що домовина його, мабуть, аж підстрибувала під стіною в коридорі. Застукотіли ковані чоботи, посипалися плюгаві московські матюки.

– Ну, св-о-о-ла-ць!¹⁸

Арештанта витягли з труни, били, шарпали.

Спрага висмоктувала всю вологу з мого тіла. Губи вкрилися пекучими бульбашками. Легені ледве сприймали густе, затхле повітря тісної домовини. Здавалося, що маю вже цілу тонну ваги. Ноги залякли, набрякли і стали мов дві мертві колоди. Я похитнувся й упав на двері – ті скажено задеренчали, загуркотіли.

Підбіг вартовий, відімкнув «шкаф», і я вивалився з труни на коридор. Інший вартовий хлюпнув на мене водою з відра.

Очунявши, я просив пити. Натомість вартовий копнув мене чоботищем під нирку й заревів:

– Сво-о-о-ла-ць! Не умреш, не падохнеш, не видержиш і жить не будеш! – Мене знов турнули до «шкафа».

За дверима пізня ніч. Коридором стукотіли ковані чоботи, гукали вартові:

– Бистрей, бистрей! Малчі, морда, а то бросім тебе сабакам на с'єдені!¹⁹

¹⁸ – Ну, сволото!

¹⁹ – Швидше, швидше! Мовчи, тико, а то кинемо тебе сабакам на поталу

Мабуть, розводили арештантів нічного довозу.

Від задушливого повітря та смердючого запаху нафталіну мені сперло дихання, в очах заблмали барвисті кола, у вухах щось оглушливо тріщало, наче намагалося розтрощити мозок. Я присів навпочіпки і знепритомнів.

Отямився в невеличкій умивальні, де два вартові силоміць занурювали мою голову в балию з водою. Я пручався, вивертав голову, намагаючись хлєпнути хоч дрібку повітря. Рябий вартівник приніс глєчик «чаю» – теплої затхлої води. Одним ковтком я вихилив те пійло і трохи вгамував спрагу, але стояти на задубілих набряклих ногах не міг. Мов оберемок непотрібного мотлоху, схопили мене вартові за чуба й за руки та й потягли довгими коридорами під 132 камеру; відімкнули ковані двері, стрімголов жбурнули мене досередини, паскудно виматюкалися. Двері з грюкотом зачинилися, й заскреготів замок.

КАМЕРА № 132

Я сидів скулений на клаптику підлоги, притулившись до дверей, і роззирався по людях у камері. Один закривавлений, з опухлим обличчям, другий без сорочки, весь у ранах, третій зі струпами на плечах і грудях, тіло четвертого вкрите синіми басаманами, у п'ятого перебитий ніс, у його сусіда надірване вухо, ще інший без передніх зубів, з розпухлими від побоїв губами. На підлозі біля мене непорушно лежав понівечений, зі збитим на квасне яблуко обличчям чоловік. Неподалік голий в'язень теребив вивернуту сорочку, шукаючи вошей.

По якійсь часі мене покликали два корпусні й кудись повели. За вуглом назустріч нам ішов арештант між двома конвоїрами. Корпусний схопив мене за волосся й grimнув носом об стіну, щоб я не побачив, кого ведуть.

– Спатрі на стенку, сабака!²⁰ – процідив крізь зуби.

Із носа мені бризнула кров.

Мене привели у підвал і зачинили в невеличкій камері. За якийсь час прийшла лікарка з помічницею. В уніформі НКВД, низь-

²⁰ – Дивись на стіну, собако!

ка на зріст, опасиста, наче мішок картоплі, медичка оглянула мене, зазирнула навіть між сідниці, щось позаписувала й подалася геть.

До кімнати ввійшли офіцер та рядовий, звеліли скинути годинник й усяке інше причандалля, а також пояс, і заховали все це до скриньки. Після того, як склали список відібраних речей, рядовий обценьками позривав обцаси на моїх черевиках, а разом із ними й підошви, бо в обцасах були штифти. Відтак посадив мене на стілець і старою машинкою для стриження сяк-так поїздив по моїй голові, клаптями висмикуючи волосся.

Із підземелля два вартові привели мене до елегантноі великої кімнати. Я стояв узутий в черевики без обцасів і підошов, підтримуючи руками штани. За письмовим столом сидів прокурор НКВД Яков Наумавіч Бєлін, зодягнений у чорний (мабуть, зі священника-целєбєса) костюм. Він зачитав акт звинувачення, після чого корпусний відвів мене назад до 132-ї камери, де я дістав свій перший тюремний одностравний «обід».

* * *

Камера № 132 з підлогою із грубих ялинових дощок і двома вузькими загратованими вікнами вгорі, за якими виднівся клопоть неба, мала метрів сім уздовж і п'ять упоперек. У кутку неподалік від дверей було сидіння для справляння природних потреб арештантів. Тепер воно не діяло, і заміняла його параша – така собі циліндрична бочівка без покришки, деє із півметра в діаметрі й метр заввишки, яка виділяла гидкий задушливий сопух. Раз на добу її забирали і спорожняли «робочі»²¹.

За польської окупації у 132 камері з двома ярусами ліжок сиділи чотири-шість арештантів. Я ж був тут сорок другий. Двоярусні ліжка й постіль управління НКВД забрало геть. Спали арештанти на долівці. За подушки слугували клунки з власного верхнього одягу, а щоб ті клунки були трохи повніші, під них підкладали черевики. Лягати одночасно сорок дві особи не мали де, тож спали на зміну: 28 арештантів оселедцевим укладом лягали на підлогу, а решта 14 кілька годин стояли попід стіною. Як лише підходила черга, ті, що стояли, лягали, а ті, що доти спали, займали їхні місця.

²¹ В'язні, засуджені за крадіжку.

Щоденна гігієна теж була жахлива. За постановою тюремної влади один раз на тиждень мала діяти «баня», себто душ для окремої камери. Але енкаведисти заарештовували людей по-стахановськи²², камери були переповнені, й душ замість щотижня влаштували через три, чотири, а то й більше тижнів.

В'язні, яким випадала нагода помитися в душі, теж чекали своєї черги. Зі собою брали всі пожитки, які під час миття арештантів переходили дезінфекцію. Літніми місяцями вода була загаряча, а взимку – студена, мов лід. Вискочивши з-під душу, вбирали одяг на мокре тіло, позаяк рушника не мав ніхто. Повернувшись до камери, арештанти часом зауважували, що дошки в підлозі позривані й перецвяховані. Це був слід того, що енкаведисти робили обшук. Інколи під час таких акцій вони натрапляли на приховані речі, тоді в'язнів допитували про власника знахідки й розселяли по інших камерах.

* * *

Коли мене кинули до 132 камери, я нікого тут не знав. Здогадувався лише, що зарослі, бородаті арештанти перебувають у тюрмі довше, ніж ті, що недавно стрижені. Зразу здавалося, наче я зайвий поміж цими людьми, хвилювало, чи сприймуть мене, як свого побратима.

По деякому часі біля мене примостився середній на зріст вродливий брюнет із чорною бородою й поспитав, якої я національності. Я відповів, що українець. В'язень, який назвався Іваном Ощипком, пошепки остеріг мене перед капо²³ Єжи Гєбгардт-Бортновським, поляком, що видавав себе за полковника польського війська, хоч інші заарештовані поляки казали: «Це сіра людина». Другим капо був Володимир Волосянко з поблизького села біля Станиславова.

То був нижчий середнього зросту чоловік років 45 із рудим волоссям і такими ж заростом та рідкою бородою. Його маленькі шурачі очка злодійкувато блимали під вузьким чолом. Удавав дуже богомільного, позаяк представляв виробню дзвонів і навіть мав рекомендацію єпископської канцелярії продавати дзвони на Волинь.

²² Працювати по-стахановськи – це виконувати більше роботи, ніж передбачалося пляном.

²³ В'язень, який за цигарки доносить до управління НКВД про життя в камері й на окремих заарештованих.

Волосянко здавна був засекреченим комуністом. Ознайомившись із Волинню, він потайки переходив кордон, звітував до ЧК про українське життя в Галичині, повертав назад і продовжував свою зрадницьку роботу.

Москва не дуже довіряла комуністам, що діяли поза межами Советського Союзу. Тож коли червона орда у вересні 1939 року окупувала Західну Україну, місцевих комуністів за наказом Сталіна поарештували. Попав до тюрми у Станиславові й Володимир.

Проминуло кілька днів. Волосянко поки що лише стежив за мною шпаркими очима, самого ж мене обминав, не шукаючи нагоди до знайомства. Нарешті у неділю підступив і став шептати:

– Колись, на волі, я теж був членом ОУН, вів роботу серед мас, роз'яснював, як комуна винищує українських націоналістів, свідомих українців.

Майже десять хвилин плів свою блекотню й навіть не заїкнувся. Я ж йому на те:

– У моєму селі жив старий Семенко, мав худющу кобилу. Кони на голодна, їсти хоче, а Семенко їй балачками голову морочить.

– Що ти городиш? Куди гнеш свою бесіду? – перебив мене Волосянко.

– На те, що почув я від тебе, маєш мою відповідь! – відказав я.

Більше він не турбував мене своїми теревеннями про український націоналізм.

Про зрадницьку діяльність Волосянка розповів мешканцям 132 камери арештант Гудима (здається, Юрко) із сусіднього з Володимиром села.

ГУДИМА

Коли я попав до камери, він лежав побитий до невпізнання й уже не видужав від тих побоїв. А був то вельми активний громадський організатор, народний діяч, член ОУН. На допит, який тривав дві ночі й один день, покликали Гудиму відразу, як тільки поселили його в 132 камері. Слідчі допитували в'язня навпереміну. Щоб злати його фізично та психічно, послуговувалися різними засобами

«принужденія»²⁴. Арештантові веліли сісти на ріжок стільця, що його слідчий позначив своїм чоботом, і випростати ноги. Гудима втрачав рівновагу, хитався, а слідчий репетував:

– Не двігайся, сукін син!²⁵ – і бив кованим обцасом по раненій гомілці, завдаючи в'язневі жахливого болю. По годині такого сидіння на ріжку стільця хрящ пекло, як вогнем. Та слідчому того було замало: він підходив до катованого й вибивав чоботом з-під нього стілець. Гудима важко падав на підлогу, а його мучитель верещав:

– Бистра! Вставай, садись на угал!²⁶

Біль у хрящі й пораненій гомілці не давав стомленому арештантові швидко виконати команду. Тоді кат підходив до своєї жертви й копав її під нирку, в живіт. А коли бідоласі врешті-решт таки вдавалося сісти, його мучитель знову штовхав ніжку крісла, те з грюкотом відскакувало, а Гудима падав на підлогу. Слідчий лявся, копав його під ребра, наказував хутко сісти на ріжок та знов і знов вибивав із-під нього стілець.

Нарешті покликав своїх помічників від тортур і полишив Гудиму їм на розправу. Два дужі здоровані звеліли в'язневі лягти спиною через стілець, себто дугою навзнік. Голова й руки нещасного звисали по одному боці крісла, а ноги – по другому. З'єднаними кайданами кати стягли руки й ноги під стільцем докупи.

Страшний біль огорнув катованого: голова розламувалася, мозок, здавалося, ось-ось вискочить із неї, шум і тріск у вухах переходили в дике гарчання, до носа підступала кров, руки в'яли, м'язи судомило. До того всього нестерпно дошкуляв голод, під серцем млоло, думка не працювала. Нарешті цілковита байдужість охопила арештанта, біль ушух – Гудима зомлів. Кати вилили на нього жбан холодної води й залишили скованого наодинці з його муками і стражданнями. Та сердешний був перевтомлений і виснажений до такої міри, що через короткий час знову неспритомнів.

Його вдруге привели до тьми холодною водою і знов покинули неволитись у кайданах, перегнутого через крісло. А коли по недовгому проміжку часу той зомлів утретє і кати знов відливали свою жертву, надійшов слідчий і звелів розкувати нещасного та зняти його зі стільця.

²⁴ Методи примусу, тобто спонукання допитуваногонегідними й силуваними засобами, щоб визнав вину, до якої не причетний

²⁵ – Не рухайся, сучий сину!

²⁶ – Швидко! Вставай, сідай на куток!

Почало благословитися на світ, коли мучитель наказав Гудимі стати в куток обличчям до стіни, але в жодному разі не притулятися до неї. Однак перевтома й навісний сон хилили голову в'язня додолу, і коли вона, сонна, вже не корилася своєму господареві, слідчий схопив її обіруч і гримнув об стіну. Із носа бризнула кров, а сам ніс перемістився трохи вбік.

Від тривалого стояння ноги катованого наче грубшали, пухли, перетворювалися на колоди. Тіло набирало ваги й уже, здавалося, важило цілу тонну; задубілим ногам несила було слугувати йому надійною опорою – коліна підкошувалися, й арештант присідав. Тоді замашна довбешка опускалася йому на голову під лютий вереск катателя:

– Стой пряма!²⁷

Ще до того, як покликати Гудиму на допит, слідчий уклав для нього готове свідчення про визнання власної вини й мав намір дати це «зізнання» до підпису тоді, коли брутальний допит цілковито виснажить в'язня. Та минула перша ніч тортур, арештант справді був дуже вимучений, але підписати фальшиве свідчення не погодився.

Слідчий звелів своїй жертві сісти на крісло біля письмового стола й заплющити очі. Спрага неволила Гудиму. Язик пристав до піднебіння, ніздрі пересохли, повіки аж зрослися – так хотілося пити; в голові гуло. Гидотні матюки й болючий удар катового чобота під ребро змусили арештанта розплющити очі: на столі стояли жбан із водою та склянка. Допитуваний поспіхом хотів був схопити жбан, та катюга гумовою палицею вперішив його по руці. Опісля підсунув готове зізнання й запропонував:

– Спочатку распішись!²⁸

Гудима відмовився.

Технологи НКВД сконструювали для допитів пристрій, що діяв за принципом прилягання дверей до одвірка. Два кати схопили Гудиму за ліву руку, викрутили її, увіпхнули в затискач і стали здавлювати пальці. Щоб арештант не кричав від нестерпного болю, йому заткали рот кляпом. Стиснуті пальці враз хруснули. Катований знепритомнів. Невдовзі розтроснені пальці розпухли, поволі стала набрякати вся рука. Слідчий звелів допитуваному вклякнути в кутку

²⁷ – *Стой прямо!*

²⁸ – *Спершу підпиши!*

й дивитися на стіну, але не притулятися до неї. Рука шалено боліла, череп розтріскувався, коліна затерпли, підлога в'їдалась у шкіру. Судоми зводили все тіло в'язня, хотілося спати. Господар кабінету щось незворушно писав за столом. Скориставшись цим, допитуваний прихапцем задрімав, і ця мить короткого вкраденого сну дещо підкріпила його.

По якомусь часі слідчий повів свою жертву до окремої кімнати, де на неї вже чекали невідомий пристрій і троє дебелих чоловіків. Один з-помежи них звелів арештантові роздягтися наголо. Однією рукою (другою вже не володів) Гудима пробував був уволити його волю, та був надто знесилений. Кати накиннулись на нього, заткали кляпом рот, зірвали одяг, прив'язали горілиць до лави, а до статевих органів під'єднали кінці пристрою. Слідчий увіткнув вилку в розетку. Електричний струм наче з коренем виривав геніталії, підкидав усім тілом, немов припікав його розжареним шворнем.

Опритомнів у кімнаті свого слідчого. Тривала друга ніч безперервного допиту. Далеко по півночі господар кабінету ще раз запропонував підписати заздалегідь підготовлене зізнання. Почувши відмову, вже вкотре наказав Гудимі стати в куток обличчям до стіни, а сам вийшов, залишивши на столі кобуру з наганом. Три стрибки – і зброя вже у здоровішій Гудиминій руці. Лишень його мучитель з'явився у дверях, арештант натис на спуск, та наган був без патрона.

На свисток слідчого до кімнати вбігли четверо «фахівців вибивати свідчення»: майор Уласенка Міхаїл Маїсеєвіч, старший ляйтенант Малярській Яков Давідавіч, ляйтенант Марозава Малка Савлавна і старший ляйтенант Белий Лев Маїсеєвіч. Четвірка метнулася до Гудими, схопила бідолоху поміж себе, заткнула йому кляпом рот і потягла до камери в підвалі, де були різні знаряддя для катувань. Арештанта вмить прив'язали долічерева до лави. Уласенка схопив замашного грубенького дубця, Белий – гумову палицю, Малярській вибрав гнучкого грабового кия, а Марозава – пругку металеву змійку. Уласенка спроквола буркнув:

– Да, етава петлюрафскава аунафца нада переваспітать!²⁹

Четвірка біла Гудиму люто й немилосердно. Змійка Марозавої в'їдалась у шкіру, залишаючи уздовж тіла то темно-червоні, то синюваті басамани. Лише після того, як жертва перестала подавати

²⁹ – Так, цього петлюрівського оунівця треба перевиховати!

ознаки життя, кати припинили свою сатанинську роботу, а опіку над змасакрованим в'язнем перебрав «врач»³⁰.

Три корпусні притягли його в брудному рядні до 132-ї камери й кинули на підлогу. Катований дихав важко, із протяжною затримкою, й інколи здавалося, що то вже останній його подих. Він був побитий до такої міри, що втратив людську подобу.

Опікувався Гудимою Іван Ощипко, який перед трьома тижнями зазнав таких же тортур від рук нелюда Уласенка та його посіпак і дуже добре розумів побратима. Тяжкий, майже безнадійний стан скатованого в'язня викликав жалість і співчуття в усіх арештантів нашої камери.

Два тижні пригоювалися тяжкі Гудимові рани. Басамани від ударів змієюкою міняли свій чорний колір на коричневий, а синюваті сліди від кия перетворювались на сірчано-жовті пояски. Передше нещасний не розтуляв рот, бо губи його були спухлі, потріскані й пошматовані, а під ними зіяли ямами від повибиваних зубів ясна. Під кінець другого тижня він пошепки оповів Іванові Ощипкові про свої муки впродовж двох ночей та одного дня.

По двох тижнях, хоч Гудима був ще важко хворий, три корпусні винесли його в тому ж брудному рядні з камери, а наступного дня до нас зазирнув старший по корпусі й забрав його «вещі»³¹ – черевики без обцасів.

Коли старший по корпусі вигукував крізь дверці прізвище когось із в'язнів і казав: «Сабірайса с вещами!»³², це означало, що арештованого:

- а) переводять до іншої камери;
- б) переводять до іншої тюрми;
- в) забирають на етап у Сибір;
- г) ведуть на розстріл.

Якщо ж арештанта виводили з камери, а його «вещі» забирали наступного дня, така обставина вказувала, що цього чоловіка «пустілі в расход»³³.

Мученицьке життя Гудими вкоротила куля советських нелюдів у їхніх казематах. В'язні шептали молитву за упокій його душі.

³⁰ Лікар. У в'язниці його функції виконувала особа з середньою освітою, себто фельдшер.

³¹ Особисті речі арештанта.

³² «Пакуй свої пожитки»

³³ Розстріляли

ІВАН ОЩИПКО

Цей чорнобородий студент, а тепер в'язень камери

№ 132, мав років 25 і був членом ОУН. Походив він із Серафинців – винятково свідомого села Городенківського району, знаного своєю культурно-освітньою діяльністю. За Польщі тут було кільканадцять осіб із середньою й кільканадцять – із високою освітою. Ліва Іванова рука була вивихнена, а тіло його вкривали схожі на клапті кори струпи від давніших побоїв. Із пошматованого вуха просочувався сукровичний гній. Усе свідчило, що цей арештант уже побував у горні «принужденія» Уласенка та його посіпак.

По якомусь часі після страти Гудими під вечір двері 132-ї камери відчинились, і майор у супроводі ляйтенанта викликав Ощипка на допит. Іван обвів прощальним поглядом усіх товаришів по камері, ніби передчував, що більше нікого з них уже не побачить, і вийшов.

Минула ніч, за нею й день, і ще одна ніч проминула, а наш побратим до камери не повертався. Удень старший по корпусі зажадав Іванових «вещей». Йому подали маленький вузличок із трьома сухарями. Енкаведист пішов, гримнувши дверима. Ми помолилися за упокій душі ще однієї жертви ненаситного комуністичного упиря.

Кілька днів перед тим, заки покинути назавжди камеру, Іван Ощипко пошепки розповів про енкаведистську облаву в Серафинцях. Десь через тиждень після того, як червона орда вступила в його рідне село, Іван пізно ввечері вирішив відвідати свого близького родича й попередити його, щоби сховав націоналістичну літературу. Та недалеко від родичевого обійстя потрапив у ворожу пастку. Шість дужих рук схопили його за горло й за волосся, хтось боляче вдарив кільобою під ребра, спритно заткали кляпом рот, скрутили і зв'язали за спиною руки, посадили в задалегідь підготовлене авто й повезли до Коломиї. Наступного дня п'ятнадцятьох арештантів разом з Іваном відвезли до Станиславівської тюрми. Так Іван Ощипко опинився у 132-й камері: без шапки, у благовісному літньому піджаку, половина зарукавної підбивки якого була якраз отим вузликом із трьома сухарями – «вещами» советського в'язня.

НОВІ АРЕШТАНТИ

Незабаром на спорожнілі по Гудимі, Ощипкові та ще одному полякові місця старший по корпусі втиснув до камери аж п'ятьох нових арештантів: 17-річного Івана Дебелюка з Косівщини, кремезного парубка-закарпатця з околиць Севлюша, Михайла Антонюка з Наддністрянської околиці та двох прикордонників із Яремчанського батальйону – майора Олексу Піддубного і старшого лейтенанта Володимира Васюту.

Закарпатець рідною говіркою повідав про свою пригоду. По той бік Карпатських гір ширилися чутки, буцімто щедра советська влада задарма роздає малоземельним селянам в Україні землю й інше майно. Наслухавшись таких балачок, наш співбесідник та ще четверо його краян парубоцького віку продали свою злиденну господарку, взяли з собою по одному воліві, вторговані гроші й перейшли кордон неподалік Яблуниці. Але тут потрапили до рук советських прикордонників. Ті гроші й волів у закарпатців конфіскували, а самих «перебіжчиків» заарештували й передали до Станиславівської тюрми. Сердешний ридма ридав, примовляючи розпачливим голосом:

– Ой, та мав я волика та й мацав гарінгу³⁴, а тепер му гнити у цимбрі³⁵!

Іван Дебелюк оповів, як однієї ночі Косівський розвідувальний пост НКВД влаштував облаву і схопив дев'ятьох гуцулів, членів ОУН. У пастку потрапив й Іван. Арештантів передали до Коломийської в'язниці, а по двох днях 38 душ збірним транспортом перевезли до Станиславова.

Зовнішній вигляд Піддубного й Васюти підказував, що заарештували їх за трохи складніших обставин. Обидва були без шапок, волосся скуйовджене, лиця немиті. Темнуваті плями на їхніх порваних шинелях виразно свідчили, що там ще недавно красувалися старшинські відзнаки й нагороди. На обличчях та шиях – криваві присохлі сліди жорстоких побоїв під час допитів.

Піддубний мав років із тридцять п'ять і був чи не на кілька літ старший від Васюти. Своїм басистим голосом почав він розповідь про їхню з товаришем пригоду.

³⁴ *Мацати гарінгу* – ловити цук.

³⁵ *Цимбра* – тюрма

Однієї ночі Васюта зі своєю вівчаркою на смикі повнив службу на Яремчанській прикордонній дільниці. Щоб упевнитись у відданості лейтенанта, старше командування наказало Піддубному йти по п'ятах за ним.

Усе довкруг оповила глуха карпатська ніч. Майор зупинився, прислухаючись, як похрускує неподалік хмиз: хто там – людина чи звір? Поруч нетерпляче скавуть, пручається Васютина вівчарка. Лейтенант звільнив смик, пес прожогом кинувся в темряву ночі. Господар спрямував услід йому світло ліхтарика, намагаючись угледіти перебіжчика, й зауважив, що вівчарка вовтузиться коло якогось згортка. Тієї ж миті рушничний постріл порушив нічний спокій. Васюта вимкнув ліхтарик.

Примчали інші озброєні прикордонники з двома вівчарками й кинулись у погоню, однак пси хутко повернулися до своїх господарів, жалісно скімлячи. Пошуки тривали до білого дня, та даремно – порушники мов крізь землю провалилися. Лише псарі дбайливо виполіскували перець із собачих ніздрів.

На місце події прибула слідча комісія, яка, з'ясувавши обставини, доповіла вищому командуванню, що два винятково вправні й хитрі оунівці намагалися перейти кордон на найслабшій його ділянці. Аби затримати вівчарку, що пустилася була за ними, порушники кинули їй пакет із м'ясом, та світловий сигнал прикордонника Васюти переплутав їхні пляни. Один з оунівців пустив кулю в напрямку світлосигналу, а другий тим часом перебіг кордон, лише на півстопа обминувши кнопку мінної загороди, і зник у хащах. Другий порушник, котрий стріляв, був, мабуть, провідником перебіжчика. Він завів на манівці запізнілу погоню з двома вівчарками, коли-не-коли пригрушуючи перцем свої сліди, й теж утік.

Комісія дійшла висновку, що сталося це через недбалість, а то й підозрілу поведінку Піддубного та Васюти, бо хоч обидва прикордонники були озброєні, та не стріляли, і тому «крупний розведчик-аунавець удрал»³⁶.

– А куди ж ми мали стріляти? У глупу ніч? Хіба Сталінові у вікна! – закінчив свою розповідь Піддубний.

³⁶ «Визначний розвідник-оунівець утік»

Вище командування, розглянувши звіт слідчої комісії, наказало заарештувати Піддубного й Васюту. Після перших допитів, що супроводжувалися тяжкими побоями, їх кинули до нашої камери.

Майже три доби обидва прикордонники доповнювали збірну родину 132-ї камери. Пополудні четвертого дня дверцята у великих дверях відчинилися, і майор, що прибув у супроводі старшого лейтенанта й двох старших по корпусі, гукнув:

– Паддубний Алексей Михайлович, Васюта Владимир Иванович, сабирайтесь с вещами!³⁷

Дверцята зачинилися.

Завжди замислений маломовний Володимир Васюта, почувши виклик, зблід, а його невиспані червоні очі наповнилися слізьми. Олексій Піддубний обвів поглядом весь гурт арештантів і промовив:

– Затямте, любі друзі, СССР – держава, в якій народи жахаються уряду, партії, міліції, та водночас ті ж народи по-дурному переконані, що той же уряд, ті ж партія й міліція мають повне право кулею визначати міру покарання. Якщо комусь із вас поталанить вийти на волю поза ворота цієї в'язниці, нехай той щасливець оповість дітям, дорослим і старим про зловісне пекло ленінсько-сталінської тюрми.

Ми з болем дивилися на цих двох нещасних червоноармійців. Відчинилися двері, конвой мовчки оточив приречених і повів обох на розстріл.

МИХАЙЛО АНТОНЮК

Коли за Піддубним і Васютою зачинилися двері, останній з уже згаданої п'ятірки, високий, трохи сутулуватий, сяк-так стрижений рукою корпусного тридцятирічний брюнет злегка зтяг півголосом «Боже Великий». То був говіркий, безстрашний, заарештований два тижні по одруженні дяк із належною освітою Михайло Антонюк (родом, здається, зі Стінки над Дністром).

³⁷ – Піддубний Олексій Михайлович, Васюта Володимир Іванович, збирайтесь з пожитками!

Він якось одразу звик до твердих обставин камери й хутко нагледів собі вірних приятелів. Раз, тихцем оповідаючи пізно ввечері про свій арешт, Михайло назвав прізвище Юліяна Гуляка.

– Юліян із Бучача? Ми з ним приятелювали, разом складали матуру, – втрутився я до розмови.

– Еге ж, Юлько – несхибний націоналіст, – сказав Михайло. – Справа Організації для нього важливіша, аніж власне життя.

Далі Антонюк оповів, що винахідливий творчий розум допоміг Юлькові знайти скрите від стороннього ока неприступне місце в гущі свидини, на стрімкому березі Дністра, де спорудив він із місцевих ресурсів криївку. Але ж і провокатори не сплять: нишпорять, підглядають, доносять. Три ночі раніше енкаведистські облавники налетіли на деякі житлові будинки в Бучачі, заарештували кілька юнаків, перетрусили хату Гулякових батьків. А озброєний Юлько тим часом ховався десь неподалік і вирішив трохи налякати облавників. Він вистрілив, поранив енкаведиста в руку, і тільки його й бачили.³⁸

– Передостанньої пізньої ночі, – вів далі свою розповідь Михайло, – бучацький підсилений загін НКВД налетів на моє село. Карателі перевертали все горі дном по хатах, заарештували кілька хлопців та й мене не минули.

Удосвіта, ще й чаю не подали, у дверцята гукнув старший по корпусі:

– Антанюк, на дапрос!³⁹

Небувало ранній виклик на допит міг віщувати тільки лихо. Двері відчинилися, пропустили бадьорого Михайла і знову замкнулися. Минув день, підійшла ніч, настав ще один день... Михайло з допиту не повертався.

Лише наступної пізньої ночі корпусні притягли його, понівеченого до невпізнання, у закривавленому рядні. Він утратив здатність нормально мислити й рухатися. Висока гарячка палила скроні й чоло, а залиті кров'ю очі очманіло зирили кудись удалину.

³⁸ Багато років опісля про подальшу долю мого давнього друга, безстрашного одчайдуха Юлька повідомила його сестра з Онтаріо: «В одній сутичці з облогою НКВД брат загинув від ворожої кулі». Нехай наша пам'ять збереже задку про геройську смерть Юліана Гуляка, сина землі Бучацької.

³⁹ – Антанюк, на допит!

По двох тижнях Антонюк пошепки скаржився на дошкульний біль у легенях і ребрах, оповідав про свій затяжний допит. Чи не п'ять годин перебув у труні-«шкафі». Клячав на підсушеній кукурудзі, розсипаній у мілкій коробці, годинами сидів на ріжку стільця, довго простоював на стомлених опухлих ногах у кутку під стіною, а кожен перехідний слідчий хапав його за волосся й гатив головою об мур. Понад годину тримав дві пачки паперу, звівши догори руки. Слідчий з висока опускав йому на голову мармурове прес-пап'є, гострі важкі удари якого перевертали мозок. Уласенка зі своїми посіпаками накладали електроди на геніталії, били, бичували, шмагали, прив'язавши голого до стільця, пускали кров, трощили в затискачах пальці.

Побите обличчя, обвисла щелепа, опухлі, вкриті тріщинами губи заважали хоча б сяк-так погодувати Антонюка. Та все ж вранішній чай із цукром, обідня та вечірня юшка, шматки м'якушки по троху оживляли скатованого.

Через три тижні пізньої ночі побитому сперло дух. Двоє друзів стали робити йому штучний віддих. Гукнули вартового, щоб покликав до хворого медичну опіку. Та рябий азіят лише пробурмотів:

– Не беспокояйся, не падохнет! Здесь тюрма, впрочім, не курорт! Вот сумашедший!⁴⁰

На диво всім, по якимсь часі непритомний почав протяжно дихати. Однак ноги його, либонь, від надмірного побиття скував параліч.

За кілька днів удосвіта хрипкий голос кликнув у дверцята:

– Антанюк, с вещами на вихад!⁴¹

Із камери відповіли, що ноги арештанта вражені паралічем. Через деякий час, після полудня, двері камери відчинились, і два дужі чоловіки окутали хворого рядом та й потягнули на коридор. Ми помолилися за те, щоб душа ідеаліста-страдника, мужнього героя Михайла Антонюка знайшла спокій на небі.

⁴⁰ – Не хвилюйся, не здохне! Тут тюрма, зрештою, не курорт! От божевільний!

⁴¹ – Антонюк, виходь із пожитками!

«МЕЖДУ ТВАІМІ ТАКОЄ РИЛА ЄСТЬ?»

Ранньої осені 1939 до Бориславського нафтового концерну Польмін завітав партійний уповноважений із загоном НКВД – буцімто для того, щоб ознайомитися з роботою підприємства. Керівники концерну скликали мітинг, познайомили відвідувачів з управою, представниками робітників, розповіли, як працюють нафтовики. По мітингу партуповноважений запропонував директорові, головному інженерові та цеховим майстрам залишитись, аби уточнити деякі подробиці щодо випуску продукції. Ті й гадки не мали, що їхня затримка – не що інше, як підступний арешт.

Три бориславські арештанти з цієї групи потрапили до нашої камери. Кожному з них висунули звинувачення за різними статтями кримінального кодексу. Молодого дебелого й високого блондина, незначного урядовця Мечковського, здається, звинуватили в належності до ОЗН – польської націоналістичної організації. Стрункому, сухорлявому, ще молодого віку майстрові з електрифікації Філіпсові, німцеві за походженням, який володів чотирма мовами, приписали зв'язок із німецькою розвідкою.

Третій із бориславців був просто окрасою їхньої групи. Височенний, на два метри з гаком, з вузькими сутулими плечима й товстими стегнами. Голова досить об'ємна, майже лиса, кругла, як глобус, без шиї, вросла відразу в плечі. Під вузьким, на три борозни зморшок, чолом посаджені двійко малих круглуватих жвавих очей. Товста горішня й така ж долішня губи під коротесеньким бульбуватим носом та здоровенний мішкуватий живіт, що звисав від грудей аж до паху й наче ось-ось мав обірватися, доповнювали портрет цього середнього віку чолов'яги.

– Мазурек Павел, – відрекомендувався здоровань, втиснувшись до камери, й простяг для привітання з сусідами свою товстелезну долоню.

Зав'язалася розмова. Українською мовою, густо пересипаною польонізмами, Мазурек оповів, що його, головного інженера Польміну, заарештували в Бориславі, хоч вони з дружиною живуть у Станиславові.

Уранці наступного дня на чергування в коридорі заступив сутулий, рудий, із рябим обличчям, злющий сибірський москаль. Свою вахту він розпочав із перевірки арештантів.

– Станавись на праверку!⁴² – крикнув і, відчинивши двері нашої камери, зупинив свій погляд на Мазурекові.

– В карідор! – гаркнув на головного інженера.

Нафтовик вийшов із камери. Москаль зміряв його очима від ніг аж до голови й гукнув вартовому з протилежного кінця коридору:

– Вань, а Вань! Между тваймі такое рила есть?⁴³

Хоч гігантська Мазурекова статура й викликала спочатку якесь упередження, та інтелект інженера, культура його поведінки що не день збільшували коло його прихильників і навіть приятелів. Мазурек відверто обстоював «ідеалістичний соціалізм», який Пілсудський, на його думку, викривив, перетворившись на диктатора, і зробив із Польщі такий собі зліпок із кількох народів.

Енкаведистський прокурор звинувачував головного інженера Бориславського нафтового концерну в політичному ухильництві: мовляв, той, прикриваючись маскою соціяліста, «в капіталістичній країні підтримував капіталістичну експлуатацію».

Уже на першому допиті слідчий допик Мазурека до живого за те, що той, мовляв, цілковито обріс буржуазним салом і на догоду власним забаганкам спорудив у багатющому кварталі Станиславова елегантну 14-кімнатну віллу лише для двох мешканців – для себе та своєї дружини.

На це інженер відповів:

– Віллу конфіскувала в мене советська влада. Отже, мій власний будинок, споруджений за мої кошти, перейшов у власність советського капіталістичного уряду. І в цій конфіскованій віллі тепер задовольняє свої буржуазні примхи обласний советський чиновник – завідуючий кадрами НКВД.

⁴² – Стати до перевірки!

⁴³ – Ива, гей, Ива! Поміж твоїми таке рило є?

— Замалчі, падаль!⁴⁴ — заверещав ошалілий слідчий.

В'язні советської тюрми, які були досить начитані чи мали належну підготовку, частенько скрашували свої невідрадні дні й ночі політичними розмовами й дискусіями, обмірковуванням різних проблем. Ініціатором таких розмов у нашій камері майже завжди був Павел Мазурек. «Польща й Україна», «Німеччина, її ставлення до Польщі й України», «Советська Росія», «Проблеми українців у Польщі», «Пілсудський і Україна» — балачки й суперечки на ці теми не раз точились у 132-й, а найдужче по суботах і неділях — вільних від допитів днях. Для арештантів, шлунки яких постійно мучив вовчий голод, такі дні тяглися надзвичайно довго й нудно. За цих умов слово брав інженер і починав критикувати політичну концепцію провідних польських політиків перед 1939 роком.

— Ті політики, — казав він, — що воскрешали Польщу 1919 року, підсвідомо реанімували її лише на кільканадцять років існування, бо їхня концепція державотворення не мала під собою реальних основ. Чи довго могла проіснувати країна, прем'єр якої Падеревський був піаністом, а президент — ідеалістом без практичних ідей: не було глибокого розуму, щоб довго керувати державою й утримувати владу. Аліянти володіли інформацією, що Юзеф Пілсудський був колись соціалістом, грабував потяги, а відтак став генералом-аматором, який воював по боці Центральних держав. Для Пілсудського велику загрозу для Польщі становила царська, а потім советська Росія, натомість Німеччину мав він за дружнього сусіда. У стосунках із литовцями, білорусами й українцями на сході Пілсудський стояв на федералістичних позиціях і таким чином намагався неутралізувати загрозу Росії. На його думку, базою такого федералізму мала стати передова польська нація, яка ухвалить для литовців, білорусів й українців напівавтономний статус у Польській державі. Пілсудський, мабуть, не з'ясував собі суті свого федералізму. Бо від того, що об'єднав він Південну Литву, Західну Білорусію й Західну Україну в одну федеративну державу з Польщею, загроза Росії не зменшилася.

Позиції Пілсудського щодо Росії Мазурек протиставив концепцію активного народного демократа Романа Дмовського, що ставив-

⁴⁴ — *Замовкни, стерво!*

ся до німців як до послідовного ворога Польщі, а Росію, царську чи комуністичну, вважав найкращим союзником проти Німеччини.

– Пілсудський і Дмовський, – підсумував бориславський інженер, – не затямили історичної дійсності, що Німеччина спільно з Росією вже ділили Польщу.

Мазурек уважав Дмовського за «гострого націоналіста», бо той твердив, що в Польщі мали би проживати самі поляки, засимілювавши «національно і державницько недорозвинених» українців та литовців. Він також засуджував Дмовського за його крутіську політику на Міровій Конференції в Парижі 1919 року.

– Звітуючи про політичні обставини у своїй країні, – наголошував інженер, – Дмовський повідомляв, що «в давній австрійській Галичині комуністична Західно-Українська Народна Республіка звойовує Польщу». Цю його вигадку про українських комуністів у Галичині французи сприйняли за істину. Дмовський домовився про спорядження армії Галлера, що тимчасово стояла біля Парижу. Французи дали озброєння, свій головний командний склад, і 50 000 вояків Галлера прибули до Галичини й вирішили польську перемогу над українцями.

Десять заарештованих поляків, що були в нашій камері, похнюпивши голови, мовчки, хоч і не дуже прихильно, слухали політичні дебати інженера Мазурека.

НЕВИПРАВНИЙ БЕН-ЦІОН ЦУЛЯУФ

До війни величезне коломийське підприємство «Фельдман і сини» єдне на три сусідні повіти виробляло спиртні напої. Те підприємство в різних населених пунктах мало кілька гуралень, які виготовляли для нього солод. У селі Жукові, розташованому за п'ять кілометрів на захід від Обертина, гуральнею завідував майстер-винокур Бен-Ціон Цуляуф, довірений Фельдмана. Режим у Жуківській гуральні зберігся ще з часів панщини: своїх робітників Бен-Ціон підганяв батогами і стусанами.

У вересні 1939 року, коли советська навала затопила Західну Україну, між жидівськими багатіями зчинився переполох, і більшість

із них наживала п'ятами за кордон. Федьдман утік до Швейцарії, а Бен-Ціон затримався на домосідстві гуральні. Сталося так, що чистку від ворогів народу в Жукові обертинський гарнізон НКВД розпочав якраз від гуральні, бо копичка доносів звинувачувала Бен-Ціона Цуляуфа в експлуатації й визиску трудащих.

Близько півночі загін енкаведистів зупинився перед будинком управителя гуральні. Загрюкали приклади гвинтівок у вхідні двері, за якими збентежений господар ламав собі голову, що то за некультурні розбишацькі порушники нічного спокою не дають йому спати. Нарешті двері відчинилися, й непрохані гості увірвалися до сіней.

– Гей, старший, покажи-но судовий наказ поліційного напусту! – зажадав хазяїн.

У відповідь старший швиргонув його під стіну, гаркнувши:

– Замалчі, капіталістическая падліза!⁴⁵ – та й наклав кайдани на руки господаря. Відтак наказав загонові взятися за обшук у будинку, примостивши закованого Бен-Ціона поруч його заплаканої дружини у вітальні, де в кутку стояв сейф. Старший звелів управителеві назвати код сейфового замка. Однак без стороннього свідка господар відмовився виконати його вимогу й додав:

– Я пішлю скаргу до обласного комісара, що обертинське НКВД, не запросивши свідків, перевернуло все догори дном у моєму домі.

– Заткні глотку!⁴⁶ – гримнув старший загону і, всунувши до досьє польську посвідку про народження заарештованого, звелів йому збиратись у дорогу, а своїм підлеглим наказав забрати на пост НКВД конфіскований сейф.

Тож одного дня, коли число в'язнів нашої камери скоротилося до 39, у дверях з'явився босоногий чоловік у гарненькому галіфе й майже новому піджаку, несучи в одній руці елегантні чоботи, а на другій добротний короткий козушок, поверх якого лежали подушечка, спальний костюм, рушник та мішечок з усякими потрібними речами. Серед усього цього вантажу присадкуватий, вайлуватостутий арештант подобав на шістдесятирічного Хаскеля, мініяйла з Коломийської торговиці.

⁴⁵ – Замовкни, капіталістична лакузо!

⁴⁶ – Заткни пельку!

Він нарікав, що в оглядовому приміщенні конфіскували його молитовні драперії. До того ж корпусний ще й буркнув, що він забирає молитовні причандали, бо советські євреї безвірні.

– Агій! – кликнув свіжий арештант. – Ми називаємо себе жидами, так називають нас поляки, чехи, а москалі приліпили нам назву євреї! Мене кличуть Бен-Ціон Зуляуф, а вони так неграмотно викривили моє прізвище, що крий, Господи!

Бен-Ціон Зуляуф потрапив до нашої камери у п'ятницю. В суботу раненько він, одягши ярмулку на голову, став до молитви. Усі дивувались, як йому вдалося приховати оту ярмулку перед конфіскацією?

Підвезли казан із чаєм. Відчинилися двері. Чай, хліб, цукор роздали 39 в'язням. Свіжого арештанта харчовий відділ ще не включив до списку, та й посуду для нього не було. Глянувши на Бен-Ціона, старший по корпусі буркнув, аби він зняв із голови «пузир», себто ярмулку, і помічник налле йому залишок чаю.

Наступної суботи, коли Бен-Ціон молився знову, несподівано відчинилися двері, й сибіряк-вартовий, викликавши арештанта на коридор, здер із його голови ярмулку, шпурнув її у протилежний кінець коридору й гукнув своєму напарникові:

– Саша, здесь пузирьок для махорки!⁴⁷

Через кілька днів старший по корпусі покликав крізь дверці:

– Бензін Зуляуф, на дапрос!

Мешканці камери дивувались, як можна було так спотворити людське ім'я, а Бен-Ціонові навіть на гадку не спало, що то його викликають на допит. Відчинилися двері:

– Вихаді! – гукнув старший по корпусі, та ніхто не виходить. Із камери повідомили, що під названим прізвищем арештанта немає. Заскреготів замок. Через якийсь проміжок часу двері знов відчинилися. З'явилися зі списком мешканців камери два старші по корпусі та два корпусні.

– Всем вийті!⁴⁸ – скомандували.

Усі вийшли на коридор, корпусний зачитує прізвища й по одному впускає арештантів до камери. Нарешті читають:

– Бензін Зуляуф!

⁴⁷ – Саша, ось кашук для махорки!

⁴⁸ – Усім вийти!

Бен-Ціон мовчки стоїть у коридорі.

– Как твая фамілія?⁴⁹ – питає його корпусний.

– Бен-Ціон Цуляуф! – скоромовкою відповів той. Посипалися шедрі буханці чобіт Бен-Ціонові під ребра, під сідницю.

– Прийде сюди Гітлер, і вас, мешігене гоїм⁵⁰, шляг трафіт! – процідив кризь зуби арештант.

Двері камери з грюкотом замкнулися. Старші по корпусі вхопили сердешного поміж себе й потягли уздовж коридору наниз.

Наступного дня пополудні охлялого, вимученого Бен-Ціона вартові привели до камери.

– Ті советські комуністи цілком мешігене! – просичав він. – У польській посвідці про особу моє прізвище записали з німецьким «z»⁵¹. Енкаведист же, що укладав список арештантів, курчача його голова, записав оте «z» як російське «з». Таким чином, через мовну помилку якогось москаля-невігласа корпусні обклали Бен-Ціона трьома тузнями стусанів, ще й замкнули бідолаху на цілу ніч у «шкаф».

Зранку управителя гуральні три години поспіль допитував старший ляйтенант. Казав підписатися під протоколом, де було відзначено, що в конфіскованому сейфі заховано 905 американських долярів, 150 англійських фунтів стерлінгів, 850 німецьких марок та 17 золотих монет. Слідчий повідомив Бен-Ціона, що за приховані скарби советський кримінальний кодекс додає до його звинувачення ще три каральні статті: контрабанду, збагачення нетрудовими спекулятивними засобами та незаконне приховування золота. Бен-Ціон виправдовувався, що то Фельдман віддав сейф на схованку в Жукові.

Однієї неділі на обід подали юшку зі шматками тельбухів. Для арештантів на суворому голодному харчовому режимі й тельбухи були неабияким підкріпленням. Та Бен-Ціон навіть не доторкнувся до своєї порції юшки. Він переказав черговим, що хоче говорити зі старшим по корпусі, побачивши якого, став вимагати не тельбухів, а кошерного м'яса. Не зрозумівши слова «кошерний», енкаведист відповів, що іншим разом арештант дістане копито старої шкапи.

⁴⁹ – Як тое прізвище?

⁵⁰ Дурні гої (гоями жиди називають іновірців)

⁵¹ Себто «ц»

Згодом, перехопивши старшого, Бен-Ціон сказав, що хоче написати лист до Калініна. Той приніс аркуш паперу, недогризок олівця, й Бен-Ціон українською мовою написав скаргу до керівництва Советського Союзу, закінчивши жалісливим наріканням, що його незаконно й брутально заарештували органи НКВД. Готовий лист передав старшому по корпусі.

Через два місяці старший приніс відповідь Михайла Івановича Калініна⁵². Типовим советським стилем арештанта повідомляли, що в найдемократичнішому Советському Союзі органи НКВД непомильні й безневинних не заарештовують.

ТЮРЕМНІ ХАРЧІ

Щоранку від шостої до восьмої години старший із помічника-ми подавали до камер згідно зі списком арештантів пайки разового хліба – по 400 грамів (700 калорій)⁵³ на особу. Випечений він був задовільно й часом навіть нагадував домашній.

Через три тижні пайки хліба зменшили до 350 грамів (600 калорій), до того ж він був майже на третину з висівками. Час від часу в 350-грамовій пайці міняли основні складники, від чого вона втрачала свою харчову вартість. Іноді подавали хліб із грубим закальцем. Тоді дещо випечену скорину в'язні відразу з'їдали, а з закальця ліпили шахи. Кожну пайку ділили на три шматки: на сніданок, обід і вечерю. Цілком зрозуміло, що того дня, коли попадалася пайка з закальцем, хліба на обід і вечерю арештанти не мали. Інколи (раз на тиждень) замість буханця хліба видавали четвертину грубої паляниці, спеченої з борошна вперемішку зі стухлими, нудотно-гіркими на смак висівками. Часом до тих висівок додавали дрібненько потертої смерекової тирси, й така паляниця мала присмак живиці. Небувале обурення мешканців камери спричиняли паляниці, спечені з висівок наполовину з половою. Різноманітні компоненти тюремного хліба укладачі харчових раціонів уміло використовували для послаблення психічного й фізичного стану арештантів. Постійний голодний

⁵² Відповідь, мабуть, підробило місцеве НКВД.

⁵³ Кальорії подані в оцінці автора.

режим, неякісний низькокальорійний харч жахливо розворушували голод і помітно впливали на психіку в'язнів.

На початку червня 1941 року тюремне керівництво урізало хлібні пайки до 300 грамів, і видавали їх аж до 26 червня включно. Від 27 до 30 червня жодних хлібних пайок не давали взагалі.

Зазвичай під час роздачі хліба кожен жилаць камери діставав дві грудки цукру (20 калорій). Іноді замість грудкового арештантові просто у жменю насипали ложку цукру-піску, бо в камері тримати всякий посуд забороняли. За таких умов майже четвертина його розсипалася поза долоню. По роздачі цукру кожному в'язневі подавали металеву миску з черпаком чаю – зрідка гарячого, а здебільшого лишень теплуватого. Випивши чай, арештанти повертали миски обслузі, яка в той же посуд, частенько немитий, наливала чай для мешканців інших камер⁵⁴. Нерідко такі ж немиті миски подавали й до нашої камери.

За час мого перебування у в'язниці лише декілька разів нам давали сякий-такий чай. Часто привозили навіть не окріп, а недоварену, лише підфарбовану на колір чаю воду. Інколи та ледь тепла, з відтінком чаю, недоварена вода мала тухло-кислий присмак, начебто її тижнями тримали в кадовбі. Іншим разом упродовж трьох днів ми пили теплуватий чай, заправлений перцем. Ясна річ, що зморений голодом шлунок арештанта був висушений до такої міри, що зумисне позбавлений свого смаку чай лише почасти задовольняв жадобу пити.

Тюремна обідня пора розпочиналася о годині 11, а кінчалася о 13. Обслуга підтягала казан із їжею під двері камери. Старший стежив за кількістю в'язнів у списку, а обслуга начерпувала до миски страву й через дверці подавала її мешканцям.

Ось тижневий набір обідніх страв типових норм. Зазвичай була це юшка різних видів: ріденька, в якій пшоно ловило пшоно, без омасти (70 калорій); дещо густувата, з гречаними крупами й кількома краплинами олії (120 калорій); дещо густувата, з мішаниною пшона, гречаних круп та кількома шматками недовареної примерзлої картоплі й кількома краплинами олії (150 калорій); рідкувата, зі шматками тельбухів та незначною міркою недовареної капусти, без омасти (110 калорій); ріденька, з малою пригоршею надміру соленої дрібненької плітки, без омасти (90 калорій); густуватий риж,

⁵⁴ Мисок завжди не вистачало для всіх арештантів.

залитий олією, змішаною з машинною оливою (110 калорій). Часом замість юшки подавали пригорщу занадто соленої малесенької плітки й окремо ополоник води, або пригорщу несоленої притухлої дрібненької плітки й такий же ополоник води, чи солений, як ропа, оселедець (один на чотирьох арештантів) й ополоник води (70 калорій).

Мешканці камери були непоганими психологами і з вигляду, манер, поведінки легко визначали національність старшого по корпусі, корпусного чи коридорного чергового. Коли за роздачею страви наглядали українець чи білорус, два або три арештанти з найдовшим тюремним стажем прохали «добавки»⁵⁵ й нишком її діставали. Якщо ж чергу нагляду повнив сибірський москаль чи азійт, ніхто його таким проханням не турбував, бо якби й потурбував, то не одержав би нічого, крім матюків та грубого окрику: «Нельзя! Ти, контрреволюционний бандіт!»⁵⁶.

Тюремний час вечері зазвичай починався о 16 і кінчався о 18 годині. Вечірні страви були такі ж примітивні, як страви обідні, й дуже схожі одна на одну. Пояснення просте: щодня пополудні обслуга розводила окропом, а то й лише злегка підігрітою водою залишки обіду, додавала до них трохи продуктів тогоденної обідньої рецептури – й вечеря була готова.

«ЛАВОЧКА»⁵⁷

В одній зі статей тюремних правил було записано, що через кожні два тижні має діяти «лавочка», яка забезпечуватиме арештантів продуктами й речами, що їх санкціонувало в'язничне керівництво. Тож у визначений час під камеру під'їздила стільничка на чотирьох коліщатах із розкладеними зверху буханцями разового чорного хліба, найдешевшими цигарками, махоркою та газетним папером для махоркових цигарок. Згідно з тюремним розпорядженням, в'язень міг купити собі один-два буханці хліба, 12 цигарок або 2,5 грама махорки й один газетний аркуш.

⁵⁵ Додаток до порції.

⁵⁶ «Не можна! Ти, контрреволюційний бандите»

⁵⁷ Крамничка

Завідував «лавочкою» старший по корпусі або корпусний. Він простежував у списку за прізвищами арештантів, гроші яких, вилучені під час обшуку, були поставлені на депозит. Зрозуміло, що в камері лише декілька осіб мали такі гроші. Вони купували дві хлібини й 12 цигарок. Один буханець й одну цигарку зі свого закупу здавали для пайок решти в'язнів, які не мали депозитних грошей.

«Лавочка» не продавала сірників, бо керівництво забороняло тримати їх у камері. Якщо чергував при «лавочці» українець чи білорус, то, озирнувшись довкола, чи не шпигує де лихе око, він метне, бувало, пачку з сірниками крізь дверці до камери.

Завідувач головної «лавочки» не дотримував послідовного чергування виїзної «лавочки», а висилав її під камери інколи через два, іншим разом – через три, а то й через п'ять тижнів. Затяті курці аж чманіли без курива та сірників. Оті куплені 12 цигарок могли їх задовольнити щонайбільше на 12 днів, бо якщо були сірники, то курець палив лише одну цигарку впродовж цілого дня. Немалий клопіт мали курці й із сірниками, яких завжди було обмаль. Рідко якому арештантові вдавалося заховати під час обшуку пачку чи й так кільканадцять сірників без пачки, затиснувши їх між пальцями, й занести до камери.

Раз, ідучи з допиту з єдиним вартовим (а був то, мабуть, українець), арештант попросив і дістав кілька сірників та відламок коробки. Іншим разом до нас підселили арештанта, який за польської окупації вже побував у тюрмі за політичну діяльність. Той чоловік мав при собі заховану голку, бо давніше перебування у в'язниці вчило всіляких тюремних трюків. Дехто мав вправну руку до тієї міри, що голкою розколював сірник із головкою на дві, а то й на чотири часті і з вісьмох сірників міг зробити 32.

ДОПИТ

Як водилося, слідчі мали свою систему допитів. Арештанта викликали на допит другого або третього вечора після того, як він попав до тюрми. Мене ж чомусь викликали аж сьомого вечора. Вартовий перед вечерею назвав крізь двері моє прізвище й гукнув:

– На дапрос!

Після цього двері відчинились, і лейтенант скомандував:

– Пашлі!⁵⁸

У коридорі нижчого поверху нам назустріч конвоїр вів арештанта.

– Станавісь к стенке!⁵⁹ – гаркнув мій супровідник, відтак схопив мене за голову й гримнув об стіну. На моєму чолі відразу вибігла болюча гуля. Конвоїр з арештантом проминули нас, і ми довгим коридором дійшли до чепурної просторої кімнати.

Лейтенант сів за письмовий стіл, указав мені на крісло при бічному столику і промовив:

– Моє прізвище Черенков Олексій Абрамович. Я слідчий у твоїй справі. Завжди звертайся до мене «громадянин слідчий», але ніколи не «товариш слідчий», бо ти арештований, а значить, ворог мій, нашої соціалістичної батьківщини й усіх чесних радянських трударів.

Він звелів, аби я занотував на аркуші паперу все, про що маю докладно йому написати. Перед слідчим лежали відомості про мою професійну та громадську діяльність, які, мабуть, залишила польська поліція. Черенков перегортав аркуш за аркушем, проказував, що треба написати, а я все це нотував. Наголосив, що маю докладно викласти на папері все, що знаю, відколи мені сповнилося 10 років: хто відвідував моїх батьків, про що говорили відвідувачі, як ставилися батьки до Советського Союзу; їхнє соціальне походження; де здобув я середню освіту, в яких ще навчальних закладах вчився; назвати вчителів, професорів, найближчих приятелів, їхнє ставлення до Советського Союзу; скласти звіт про свою шестимісячну практику продавця в Окружному союзі кооператив у Коломиї, подати відомості про директорів того підприємства, про друзів та їхнє ставлення до Советського Союзу; написати про свою діяльність у «Рідній школі» в родинному селі, про вчителів тієї школи та їхнє ставлення до Советського Союзу; про свою діяльність у «Пласті» в Коломиї, пластову старшину, близьких приятелів та їхнє ставлення до Советського Союзу; про свою роботу в читальнях «Просвіти» в Жукотині, Коршеві, Лісках, Добровідці, Княждворі, про близьких приятелів і їхнє став-

⁵⁸ – *Ходімо!*

⁵⁹ – *Стань під стінку*

лення до Советського Союзу; в яких місцевостях виступав я з доповідями, назвати теми цих доповідей та викласти їх короткий зміст; вказати прізвища священників, які обслуговували моє родинне село, як часто виголошували вони проповіді про Советський Союз, якщо були одружені, назвати прізвища їхніх дітей, з якими я товаришував; такі ж відомості подати про священників сусідніх сіл; які читав я видання Ю. Горліса-Горського, І. Зубенка та інших контрреволюційних авторів.

– Одного аркуша паперу не вистачить тобі на це завдання, – зауважив слідчий і додав: – Усі аркуші пронумеруєш із двох боків, на кожній сторінці вгорі й долом поставиш свій підпис і віддаси вартовому.

Аркуш паперу на столику здавався мені розлогим полотном, на яке скрапували краплі поту з мого чола. Я шосили напружував свій розум, але ніяк не міг уторопати, з якого боку доступитися до того осоружного завдання. Зосередитися не давали також вовтузіння, гамір і зойки в сусідньому кабінеті іншого слідчого.

Раптом скажений рев вирвався крізь двері, які наполовину причинила чиясь рука.

– ...Тваю мать, националістическая сволачь! Малчіш?⁶⁰ – горлав грубий чоловічий голос. Йому вторив пискливо-глумливий жіночий вереск:

– Ти прастітутка, петлюрафская свінья!⁶¹

Я мимоволі глянув у відхилені двері. На табуретці сиділа молода, мабуть, двадцятирічна, напівжива, вимучена до краю білявка. Складалося враження, що ті ленінські червоні носороги зняли її з хреста. «За що карають цю юнку?» – спитав я подумки сам себе. І якийсь далекий внутрішній голос відповідав: «За те, що вона українка, поневолена на рідній землі».

Дівчина наполовину гола. Її біла пошарпана, заплямлена кров'ю блузка лежить на підлозі. Руки сковані назад кайданами. На животі й грудях червоно-коричневі басамани – мабуть, від ударів нагайкою. В роті – кляп, а на щоках – опухлі червоні сліди від ударів. Із носа на оголену грудь скапує кров. Тендітна шия вже не може підтримувати

⁶⁰ – ... Твою мать, націоналістична сволото! Мовчиш?

⁶¹ – Ти шльондра, петлюрівська свиня!

непомірно важкої для неї голови, що безсило звисає дотолу і, здається, ось-ось відірветься й упаде на долівку.

Табурет дівчини колом обступили три вгодовані мускулісти кати-чоловіки й одна приземкувата, гладка, з гачкуватим носом, що стирчав з-під насуненої на вузьке куряче чоло пілотки, жінка. З її правого зап'ястка зашморгом звисала нагайка з плетених ремінців.

– Ти гнусная прастітутка! Твая організація мне здесь, в жопе!⁶²
– процідила гидка товстуля й нагайкою оперезала нещасну по спині. Дівчина судорожно здригнулася, з рота її вирвався глухий зойк.

– Слухай, Дарко! Скажи, хто твій провідник, і слідству кінець, – українською мовою пробурчав кремезний брюнет.

– Слишиш, блядь, ілі нет?! Тебе гаварят назвать рукавадітеля!⁶³ – дзявкнула вайлувата товпига, штуркнувши дівчину пужалном під нирку.

Другий мучитель, що стояв позаду катованої, цупко схопив свою жертву за волосся й задер назад голову. Третій навідліг бив дівчину по щоках. Мерзота в жіночій подобі пужалном нагайки шпигонула юнку в грудь. Це, мабуть, завдало дівчині несамовитого болю, бо вона лише глухо зойкнула й непритомна звалилася з табурета на підлогу. Двері примкнулися.

Черенков по-собачому зиркнув на мене й мовив:

– Дивись, Василь Іванович, щоби з тобою не довелося так розмовляти!

На екрані моєї уяви прокручувався нещодавній гнітючий фільм жахливого Дарчиного допиту. Катюги спеціально посадили дівчину на табурет, щоб мати змогу безперешкодно бити її, куди їм заманеться. Мені кортіло знати, як прізвище цієї героїні й мучениці. Прагнув хоча б гнітючим боєм своєї душі полегшити нелюдські страждання сердешної Дарки.

У такому настрої взявся я до гидкої роботи над завданням. Поволі описував усе, що велів мені слідчий, а пальці правої руки дрижали до тієї міри, що лівою рукою мусив їх угамовувати, бо ті мої записи віщували щось недобре й грізне. Підступний слідчий назвав цілу низку місцевостей, де я, починаючи з десятого року життя, проживав коротший або довший проміжок часу.

⁶² – *Ти мерзена шльондра! Я маю в с...ці твою організацію!*

⁶³ *Чуєш погань, чи ні?! Тобі кажуть називати керівника!*

Виходить, що в кожному названому селі діють місцеві доношувани, зрадники, які за юдині срібняки продають своїх братів і сестер на торговиці НКВД. Іншим джерелом, із якого каральні органи дістали багато інформації про українців, були пости польської поліції, що лишилися по розгромі Польщі. Ми, приміром, достеменно знали, що в Коршеві Коломийського повіту такий пост повністю здався майорові НКВД Грігорію Бичкову. Всі документи про підозрілих українських політичних діячів п'ятьох довколишніх сіл були передані енкаведистам на умовах, що ті по вступному допиті відпускають поліцистів на волю. Для такого допиту їх із Коршева перевезли до Станиславівської тюрми, а згодом окремим транспортом перемістили до концтабору біля Смоленська.

Колись коршівські поліціанти були затримали й мене. Обшукали, відтак завели на постерунок, там допитали, надавали стусанів, списали протокол на «підозрілого оунівця» й замкнули на кілька діб у місцевій буцегарні. І ось, як на диво, 1939 року ті ж поліцисти – мої західні поневолювачі – попали у таку ж неволю поневолювача східного, яка, щоправда, й мене не обминула. Таким чином, документи коршівського поліцейного поста, очевидно, потрапили до арсеналу мого слідчого. Але, диктуючи мені свої питання, він про ті протоколи не згадав. Така загадка ставила мене у безвихідь. Як же мені впоратися з цією морокою? Адже це не що інше, як психологічний трюк слідчого.

Була вже чи не опівнічна година, коли до кімнати зайшов молодий лейтенант і злющим поглядом зміряв мене від ніг до голови. Залишивши його замість себе, Черенков вийшов із кімнати. Я тим часом уже обміркував ситуацію і став пункт за пунктом викладати на папері відповіді на питання, що записав від слідчого.

Відтоді, коли мені сповнилося десять років, пригадую, як до моїх батьків приходили сусіди. Вони ніколи не розмовляли на політичні теми, бо були неписьменні. Позаяк жили досить бідно, то цікавилися здебільшого роботою, снопами, запасом збіжжя, паливом, взуттям, одягом.

У школах, де я вчився, вчителі та професори українського походження вже повмирили, а поляки покинули Україну й переселилися до Польщі. За час навчання я дружив з одним хлопцем. Він був убо-

гий, як і я. Останнім часом лежав у лікарні (хворів на туберкульоз) і помер. До Польщі ставилися ми вороже, бо польське поневолення таки добряче далось нам узнаки. Советським Союзом ніхто з нас тоді не цікавився.

На торговельну практику в Окружному союзі кооператив у Коломії я вступив із необхідності, бо вчительську посаду тодішня влада давала тільки полякам або тим українцям, які переходили на бік поляків. Робота продавця була досить прикра, я недоїдав, бо мізерної платні вистачало лише на оплату помешкання. За весь час цієї практики про Советський Союз ніхто не говорив.

У «Рідній школі» ми працювали для добра українських дітей, яких у державній школі безсовісно полонізували. Убогі батьки наших учнів платили нам 15 злотих на місяць, тоді як у державних школах учитель діставав 190 злотих. Нелегка праця з дітьми та постійні матеріальні негаразди поглинали увесь наш час, тож нікому й на гадку не спадало заводити розмови про СРСР.

У коломийському «Пласті» був я лише один рік, бо 1929 року польська поліція ліквідувала всі пластові гуртки. Вихователі нашого гуртка вже повмирили. Пригадую, ми завжди були зайняті пластовою роботою. До того ж наш юний вік ще не спонукав до обговорення проблем світової політики, включаючи й розмови про Советський Союз.

Замолоду мав я хист до драматичних ролей. Виступав на сцені читальні в Жукотині – моєму родинному селі. Коли вже став я парубком, мене під час ваканцій запрошували до Коршева, Лісок, Добровідки, Княздвора зіграти головні ролі в різних виставах. Окрім сценічного хисту, владав я ще героїчним тенором. Хори названих сіл запрошували мене виконувати сольові партії. Члени драмгуртка та хористи були моїми приятелями. Нас єднали розмови не на політичні, а на культурно-мистецькі теми.

Щоб селянська юнь не марнувала свого часу в пустощах, Хліборобський вишкіл молоді мав завдання об'єднувати й виховувати юнаків і дівчат для корисних і модерних хліборобських занять. Мені доручили залучати молодь до різних гуртків. Для такої справи виголошував доповіді в Жукотині, Коршеві, Лісках, Черемхові, Михалькові.

Ще змалку пам'ятаю, що в моєму селі був парохом Володимир Левицький, одружений, батько чотирьох дітей. Часто-густо торгував він зі старим Йоськом, у неділю відправляв у церкві, христив народжених, політикою не цікавився. Під час вакацій два його сини та дві доньки завжди організовували драматичні вистави з моєю участю. 1932 року священика Левицького перемістили до іншого села, а Жукотинську парафію перебрав удівець, сімдесятирічний отець Турчманович (?). Він ледве відправляв Службу Божу, тримався осторонь від селян. Його донька, стара дівка, курила махорку й господарила.

Матеріальне становище українців під польською окупацією було тяжке й безвихідне. За один робочий день платили 50 грошів. Щоб купити книжку за 1,50 злотого, треба було працювати три дні. Тож фінансові можливості вбогого студента не давали змоги купувати книжок Горліса-Горського чи Зубенка.

Була вже дуже пізня ніч, коли я закінчив писати своє завдання. Повідомив про це вартового, той полічив списані аркуші, перевірів мої підписи на окремих сторінках, останню завірив своїм підписом і покликав двох посильних. Ті взяли мене поміж себе й повели коридорами.

Уже недалеко від моєї камери назустріч нам два конвоїри вели арештанта. Один із моїх супровідників схопив мене за потилицю, вгтавив головою об стіну й гукнув:

– Сматрі на стенку!

Кров зацебеніла мені з носа. Конвоїри з арештантом обминули нас, і ми нарешті опинилися під 132-ою камерою. Як тільки відчинилися двері, вартові стрімголов штовхнули мене досередини. Я присів навпочіпки й заснув камінним сном.

По вечері різкий голос гаркнув крізь дверці:

– Ніньовській, на дапрос!

«ВЕРТУШКА»⁶⁴

Слідчий утупився в мій звіт із минулої ночі, що лежав на письмовому столі, й незадоволено бурчав. Уважно прочитавши все від початку до кінця, Черенков заявив, що я невірний брехун, а мій

⁶⁴ Пристрій, що обертається навколо своєї осі. Таку назву мала одна з метод допитування.

звіт – цілковита вигадка. Відтак витяг із шухляди конверту й передав її мені.

– Прочитай, – каже, – прізвища адресата й відправника.

Я прочитав польськими літерами своє прізвище й ім'я та прізвище відправника: О. Фроляк.

– Хто вона, ця Фроляк? – спитав слідчий.

Я відповів:

– Моя наречена, студентка хемії. Останнього травня закінчила другий рік Львівського університету й відразу поїхала до Кракова, щоб виеднати стипендію на наступний студійний рік. Про це вона писала мені в останньому листі з 26 травня. Здається, в Кракові Ольгу раптово захопила війна.

Гримнувши кулаком об стіл, слідчий гаркнув, щоб я перестав «плесті чепуху»⁶⁵. Він вимагав, аби я назвав таємні коди, умовні знаки для пересилання шпигунських відомостей у листах до Ольги Фроляк, бо вона, мовляв, «разведчица Абвера»⁶⁶. Я гостро заперечив його звинувачення.

Слідчий звелів вартовим покликати на допомогу інших співробітників. До кімнати зайшли четверо здорованів, а моя душа сховалась у п'яти. Підсвідомо відчув, що то і є та сама четвірка горлорізів, що смертельно знівечили Гудиму, Ощипка, Антонюка. Уласенка грізно звелів мені «зайняти стояче положення» посеред кімнати напроти нього. Позаду мене становище зайняла Марозава, ліворуч став Бєлий, а праворуч – Малярській.

– Ти ще довго морочитимеш голову своєму слідчому? Герой знайшовся! – гладкою українською мовою заговорив Уласенка.

Він цупко вхопив мене за підборіддя, задер голову, блимнув чортячими баньками в мої очі й з усієї моці коліном утрів мене в пах, а Марозава щосили копнула під сідницю. Я несамовито закричав. Головорізи, що стояли обабіч, схопили мене за карк і горлянку, Марозава подала Уласенкові кляп, той спритно засунув його мені в рот і навідліг ударив лезом долоні під горло. Я похитнувся у бік Марозавої, та могутній удар її кулака в потилицю кинув мене до Білого, а той ударом свого кулачища в голову шпурнув мене до Малярського, який чоботищем всадив мене під нирку. Я весь зіщулився, та Уласен-

⁶⁵ Верзти дурниці.

⁶⁶ Розвідниця Абверу (німецька розвідка)

ка своїм кулачищем так утрів мене під черево, що я упав долілиць на підлогу. Оглядна Марозава вайлувато плигнула зверху. Я відчув, як тихо хруснули два мої ребра. Хтось із четвірки цупко наступив чоботом мені на шию. Інший нелюд, гупаючи мене чоботом під нирку, гукав:

– Паднімісь!⁶⁷

Хоч я вже цілковито охляв, та все ж намагався підвестися, але зусилля мої були марні. Тоді Уласенка схопив мене за шию, підняв на весь зріст і процідив крізь зуби:

– Будеш гаваріть, петлюрафская морда?!⁶⁸

Марозава зміряла мене гострим оком і, відвернувши долоню, тричі ляснула мене по щоці, Белий всадив кулачищем нижче живота, а Малярській боляче копнув під нирку. Уласенка випустив мене зі своїх лабет на підлогу, вгативши чоботом під бік. Скажений біль нараз ущух, і я поринув у блаженний стан спокою.

Спам'ятався вже в камері. Тривожно озирнувся, збагнув на решті, де я та що зі мною діється. У голові лютий біль, шум, начебто хтось величезною довбнею розтросує в ній усе на друзки. Шия спухла, задубіла, неповоротка, болючі спазми в горлі спирають дихання. Потилиця затерпла, мороз іде поза шкірою. Черевна порожнина опухла, в животі наче хто паси ріже. Праворуч у ребрах не вщухає скажений біль. Тупо ние ліва нирка, а праву наче хто ножем шпигає. У вухах тріщить, лящить, грюкає, а серце так і норовить вискочити з грудей і розірватися.

Я пригадав, як мій слідчий, викликавши горлорізів, зловтішно мовив:

– Устройте ему вертушку .

Правду казав хтось із арештантів: «Якщо ті катюги б'ють тебе з усіх боків, то хоч крутись, мов веретено, ніщо не врятує тебе від їхніх ударів».

Перед очима проплили постать Олі Фроляк, її лист, а точніше конверта, що її показав мені Черенков, і дата на штампі: 3.IX. 1939. Виходить, свого листа дівчина послала на мою адресу з німецької окупаційної зони в Польщі. По деякій мандрівці він дістався до советської окупаційної зони й потрапив до рук НКВД.

⁶⁷ – Підведись!

⁶⁸ – Ти говоритимеш петлюрівська рикр

Хоч як було тісно в камері, та мої співчутливі друзі зробили місце, щоб я міг лежати й одужувати від побоїв.

Минуло півтора тижня. Був сльотавий листопадовий вечір. Такий же похмурий настрій огорнув усю камеру. Нараз крізь дверцята різкий голос назвав моє прізвище і звелів:

– На дапрос!

Два вартові провели мене до кімнати слідчого. Той указав мені на стілець і спитав, чи я такий же віруючий, як мій молодший брат Дмитро. Діставши ствердну відповідь, слідчий вів далі:

– Твоєму братові я не дивуюся. Він малоосвічений, завжди перебував під впливом батьків – неграмотних селян. Але ти, – тицьнув на мене пальцем, – ти, з високою освітою, віриш у той дурман? Чи можеш показати свого бога, хто він, як виглядає: чи так, як малюють його богомази – дідуган у хмарах, із довжезною сивою бородою?

– Мистці зображують Бога так, як підказує їм власна уява, – відповів я. – Звичайна ж людина, з освітою вона чи без освіти, відчуває всемогутність Божу так, як підказує її інтелект, її інтелігентний спосіб пізнання. Адже хтось всесильний, премудрий настановив два непорушні закони: людина народжується і мусить умерти – хай то віруючий чи атеїст, цісар, диктатор, мудрець чи вбогий жебрак.

– Раз віриш у всесилія твого Бога, – мовив слідчий, – то попроси, щоб він учинив так, аби ти зараз же вийшов на волю.

– Бог дав людині розум і свободу волі, – відказав я. – Розум – це здатність людини мислити, пізнавати об'єктивну дійсність. Свобода волі визначає владу над самим собою, керує нашими діями, свідомо регулює нашу поведінку. Людина не знала б печалі, якби розум діяв узгоджено зі свободою волі. Якби розум і свобода волі владолюбців НКВД діяли узгоджено, то можна було б сподіватися на мою прийдешню волю.

Слідчий лише круто вилаявся.

– Ти ще й філософствуєш, глумишся з НКВД, – процідив він крізь зуби. – До твого відома: НКВД ніколи нікого не арештує, якщо він не винен. Вот і сейчас мільйони людей на волі, на волі навіть декотрі твої приятелі, а ти заарештований. Папалса птенчик! Падрежем крилишки – летать не будеш!⁶⁹

69 – Спіймаємо пташеня! Підітнем крильця – й не літатимеш!

Черенков підійшов до мене, тричі зацідив навідліг долонею по щоках, відтак скомандував сісти на вузенький ріжок крісла, випроставши ноги й закотивши аж до колін обидві холоші. Сам уместився за письмовий стіл і згорбився над копицею паперів.

Якийсь час я сидів на ріжку, що, наче гострий камінець, в'їдався в м'які м'язи долом спини, а далі потроху став підсуватися, щоб примотитися на хоча б ледь ширшій площині. Мій мучитель зауважив це, зайшов позад крісла, спритно копнув ніжку, крісло перекинулось, а я, мов важка колода, гепнувся на підлогу, та так, що здалося, буцімто в животі моїм усе порозривалося на шматки.

– Паднімайса! Садись на угал!⁷⁰ – гаркнув люто слідчий.

Я слухняно виконував його команди. Він же раз за разом копав чоботом ніжку, крісло перекидалось, я падав на підлогу то боком, то спиною, то навзгак і врешті-решт так знесилився, що втома взяла гору над усім. Останній раз упав і вже не підводився. Катюга двічі вготив мене чоботиськом під бік, та я лежав цілковито знеможений. Гадав, що ті енкаведистські танці навприсядки з кріслом зженуть мене зі світу. Нарешті слідчий дав мені спокій. Либонь, аби я трохи перепочив перед подальшими тортурами.

По якимсь часі він цупко схопив мене за плечі, підняв із підлоги, струсонув мною й гукнув:

– Станавись здесь, у стенкі!⁷¹

Своїми неслухняними, наче дибами, ногами, я поплентався в куток і став обличчям до стіни. Через якийсь проміжок часу слідчий підійшов до мене з аркушем паперу в руці.

– Підпишися під цим протоколом і підеш до камери, – запропонував.

У протоколі йшлося про те, що ми з Ольгою Фроляк зобов'язалися співпрацювати з німецькою розвідкою – Абвером. Я категорично відмовився підписувати цю явну брехню.

Черенков посатанів. Він тричі щосили копнув мене нижче крижей, відтак покликав свого заступника й покинув кабінет. Було вже по півночі, коли новий мучитель перейняв нагляд наді мною.

– Отже, ти не хочеш підписати своїх зізнань? – спитав він. – Бачиться, ти впертий, – пробурчав невдоволено і звелів сісти.

⁷⁰ – Підведись! Сядь наріжок!

⁷¹ – Стань тут, коло стіни!

Я знеможено опустився на стілець. Але перепочити наглядач мені не дав. Він узяв із письмового стола важке мармурове преспап'є, став позад мене й, опускаючи це знаряддя з висока вниз, раз по раз колупав ним моє тім'я. Ясна річ, я зойкав після кожного удару, та кат на це не зважав, а останній раз так мене дзьобнув, що здалося, буцімто вивернув весь мій мозок, і я несамовито закричав. Лише тоді він дав мені спокій, сів при письмовому столі й утупив у мене свій гострий погляд:

– Давай поговоримо з тобою іскреннє.⁷² Чому ти відмовляєшся підписати протокол?

– Тому, що я взагалі непричетний до того, в чому мене звинувачують, – відповів я.

– Ну й дурак же ти! Бачиться, арешт ще не довів тебе до крайности. Та можеш не сумніватися: найближчим часом взагалі забудеш, що ти – то є ти! Тебе перетворять на слухняний автомат, і тоді підпишеш будь-яку справу, бо НКВД всемогутнє й непомильнє, – з погрозою в голосі запевнив мене наглядач. – НКВД може розчавити тебе, як маленьку мурашку. Товариш Сталін сказав, що звичайний цвях набагато більше важить, аніж нікчемна людина.

– Якщо НКВД справді таке всемогутнє й непомильнє, як ви стверджуєте, – відказав я, – то чому в цій тюрмі так багато арештантів, на допити яких слідчі марно витрачають стільки часу?

У відповідь наглядач цинічно заявив:

– НКВД всесильнє для радянських громадян, бо ті завжди з ним співпрацюють і ніколи проти нього не йдуть. Тепер ми зайняли Західну Україну, де всі настроєні проти нас. Та якщо Західна Україна пробуде дев'ятнадцять років у Радянському Союзі, тоді, будь певен, за нами підуть усі, а проти нас не наважаться виступити ніхто. Радянська тюрма – це такий заклад, де всіх вас, западенців, навчать бути національними лише по формі, а по змісту – соціалістичними.

На світанку енкаведист із обслуги приніс моєму стражникові сніданок, і наша розмова припинилася. Господар кабінету з апетитом поїдав яечню з піджареною ковбасою, варене яйце та дві булки з разового пшеничного борошна. Усе це смачно запив чаєм уприкуску з бубликом і заїв соковитим яблуком. Впродовж усєї трапези

⁷² Щиро.

він пильно стежив за виразом мого обличчя. Мабуть, відчув, що за негамовний бунт думок знявся в моїй голові про нього – нахабно-го москаля, що на українській поневоленій землі сторожить мене, її господаря, в тюрмі – побитого, голодного, невиспаного, а сам, мерзенний гад, жадібно жере смачні українські наїдки.

Нарешті втома здолала мене, і я, геть знесилений, заснув, сидячи на кріслі, та так твердо, що й не зауважив зміни варти. Раптом хтось наче здоровенним дубовим товкачем гримнув мене по голові. Я звалився зі стільця. Пересипаючи свою мову гидкими московськими матюками, новий наглядач верещав, що арештований не сміє спати на допиті. Він поклав на письмовий стіл пакет писального паперу (аркушів з 1000), яким і гупнув мене перед тим по голові.

– Станавісь пад стєнку! – скомандував, відтак тицьнув мені той пакунок (щонайменше півтора кілограма ваги), звелів підняти вгору руки й у такій позі тримати папір як кару за те, що заснув під час допиту.

Той тягар у витягнутих угору руках доконав мене. Я ж бо цілу ніч не спав, до того ж був голодний, зневолений і побитий. За якийсь час руки мої почали тремтіти, мліли й опускались усе нижче й нижче. Я побоювався, що папір упаде, ріжки його помнуться, і я знову буду винен. Ноги теж перестали слухатися й весь час дрижали. Я поволі зсувався додолу й нарешті присів навпочіпки; допомагаючи рукам, підтримував пакет головою.

Наглядач зарепетував, що мушу стояти, а не сидіти навпочіпки. Він підступив до мене, взяв із рук пакет і двічі вгрів ним мене по голові. Поклавши папір на стіл, знов підійшов до мене й люто копнув під нирку та в крижі. В тій хвилині відчинилися двері й увійшов мій слідчий.

– Маладець! Можеш іти!⁷³ – мовив до мого мучителя.

Вмостившись за столом, Черенков указав мені на крісло. Опісля подав протокол:

– Підпиши й підеш у камеру!

Я відповів, що протокол невірною відображає суть справи, а тому підписати його відмовляюся. На обличчі слідчого з'явилася злорадна посмішка:

⁷³ – *Молодець! Можеш іти!*

– Я хотів урятувати тобі життя, та, бачиться, ти впертий, мов вісьлюк. Звісна річ, прийде час, і ти все одно підпишеш протокол, тебе змусять це зробити. Я гадав, ти без усяких вибриків визнаєш свою провину. Суд винесе тобі смертний вирок. Але ж ти знаєш, що слідчий має право просити Сталіна помилувати засудженого на смерть. У благальній петиції вождеві я відзначу, що ти щиро розкався за свої вчинки. Тож чи згоден ти підписати протокол? – закінчив свою тираду Черенков.

– Якщо протокол відповідатиме моєму свідченню, – відповів я.

Розлючений слідчий викликав собі на підмогу інших співробітників. До кабінету ввійшли два здоровані: велетенської статури чоластий москаль і кремезний присадкуватий азіят. Вони щось шепнули слідчому, і той вийшов із кімнати. Громили кинулися до мене: один цупко схопив за вуха, а другий, всунувши кляп у рот, щипчиками став висмикувати щетину з моєї зарослої бороди. Біль став ще лютіший, коли недолюдок взявся до волосся на моїх щоках і скронях. Один бузувір раз за разом виривав моє волосся, а другий час від часу гукав мені в вухо:

– Нада підписать!⁷⁴

Скажений біль виривав душу з мого тіла. Я пручався, метався, та катюга однією рукою накинув мені на шию зашморг і став души-ти. Я відчував, як на місці висмикнутих волосків просочується кров. Від болю й перевтоми сили цілком покинули мене. Бузувір звільнив мою шию із зашморгу, і я звалився на долівку. Кати відпихнули мене чобітьми, наче якийсь непотріб, відтак схопили за руки й поволокли коридором. На розі спинилися, затягли крізь чорні двері до маленької камери з темними стінами й замкнули за собою двері з візитиркою.

Камера приблизно 3х4 метри, без вікна. Над дверми отвір сантиметрів 20х40 для провітрювання. Низька стеля червоного кольору, на ній тьмяно блимає електрична лампочка. Чорні стіни й така ж бетонова підлога довершують цю гнітючу картину.

Я приникнув до дверей, бо темні лякливі барви в моїх очах наче застерігали, що досить ступити хоч крок уперед, як відразу ж полечу шкереберть у прірву. Очі потрохи звикли до темряви й помітили під стіною дерев'яну лавку сантиметрів 17 завширшки й 60 заввишки, з

⁷⁴ – Треба підписати

якою асоціювався сон. Непереборне бажання спати спутало всі мої сили. Я підступив до лавки, ліг зверху, зіщулювся, замість подушки підставив кулаки й заснув камінним сном.

Раптом несамовитий лев'ячий рев над вухом розрізав камерну тишу. Та глибокий сон не давав мені розплющити очей. Свідомість після тривалої втоми майже не діяла, тож мені й на гадку не спало дошукуватися джерела того лев'ячого ревища. Через кілька хвилин райський спокій знов опанував усе, рев ущух, а я поринув у тяжке забуття, та ненадовго.

Цього разу камеру заповнюють страшні крики, галас, плач, несамовиті зойки, прокльони. Хтось пронизливо вигукує: «Розстрілюють!»; якась жінка лементує: «Рятуйте!» Раптово весь той гамір губиться десь у далині й затихає, а сон затьмарює мою свідомість.

Нараз різкий свист прошиває все моє ество. Пахкання, шум, гуркіт потяга, що зі скаженою швидкістю мчить невість- куди. Враз трах, трах-гарах; чути тріск: під тягарем потяга ломиться, тріщить, валиться міст. «Ой, ой, болить... рятуйте!.. топимось!.. рятуйте!» – волають пасажири. Нарешті лемент їхній губиться, зникає.

Однак тиша недовго стерегла мій твердий сон. Жахливий дзенькіт, тяжкий гуркіт гармат, вибухи бомб, брязкіт зброї, метушня, нерозбірливий гармидер. Знову близькі бомбові та гранатні вибухи. Змагання, боротьба, бій, смертельний бій, що так само нагло ущух. Насилу розплющую очі, приглядаюся й бачу в стіні трохи вище мого вуха круглу втулку розміру грубої шиї, прикриту невеличкою ґраткою такого ж, як і стіни, кольору. Мабуть, там, за стіною, подумав я, передавальна станція цієї «божевільні» через втулку пересилає все оте психопатичне сум'яття до моєї камери. Мою думку обірвав сон, який міцно скував свідомість.

І знов переливчасте вуркотіння, дзижчання, потужний гул моторів будять мене. Різкий свист гудків прошиває повітря. Хтось несамовито лупить по мосяжних і крицевих бляхах, від пронизливих гудків мало не луснуть барабанні перетинки. Як і перше, всі ті звуки поступово губляться й мовкнуть, а повіки злипаються, наче хтось змастив їх міцним клеєм.

Несамовиті звуки із втулки знов покалічили той пресолодкий сон, що хоч трохи гамував мій голод і смертельне знесилення. Цей

сеанс – то сполука п'ятьох попередніх, де водночас ревуть леви, лунають пронизливі крики, гамір, плач, лемент, зойки, свист і гуркіт потягу, дзенькіт, бамкання дзвонів, гарматний гул, брязкіт зброї, бомбові вибухи, виття гудка, удари по мосяжних бляхах. Уся ця скажена дикунська какофонія вивертає зголоднілий шлунок, поре блаженний настроїй превтомленого організму.

Услід за тією оглушливою какофонією хрипкий залякувально-страхітливий голос кілька разів промовляє крізь втулку: «Падпіши, вєдь расстрєл!»⁷⁵. І звучать ці слова під акомпаньямент похоронного маршу, що закінчився різким пострілом із карабіна. Я знов, наче у вічність, поринаю в глибокий сон.

Цього разу прокинувся не від диких звуків, а від занадто яскравого світла, що невідь-звідки взялося в моєму темному склепі. Наді мною схилилася підстаркувата, опецькувата, ширша, як довша, опасиста жіноча постать в енкаведистській уніформі під білим халатом. На її круглому одутловатому обличчі, між двома виряченими злющими очима, красувався довжелезний совиний ніс, що своїм кінчиком нависав понад закопиленими губами. Гладуха двічі вгрїла мене по лиці, щоби змусити розплющити очі. Помацавши мій пульс, ця особа (мабуть, фельдшерка) сказала двом корпусним:

– Забратъ сволачъ в камеру!⁷⁶

І ось я знову в камері, у своєму рідному товаристві, а в гурті навіть смерть не страшна. Присівши навпочіпки на клаптику підлоги, заснув під безперервний шум голосів із «божевільні», що гидотним дисонансом звучали в моїх вухах і в душі.

МІЖКАМЕРНИЙ ЗВ'ЯЗОК

Сон із незначними перервами кріпив мене чи не три доби підряд. Враження «божевільні» поволі віддалялися. Я поринув у життя камери, що приносило свіжі новини від сусідів із лівого й правого боків, знизу та згори. Для такого зв'язку ми мали горизонтальний

⁷⁵ «Підпиши, бо ж розстріля!».

⁷⁶ – Забрати сволоту до камери!

«телефон» (в'язні називали його «дучка»), який з'єднував нас із камерами праворуч і ліворуч. «Телефон» той містився трохи нижче від туалетного сідала. Я вже згадував, що в кутку камери здавна було пристосоване фаянсове сідало, аби арештанти могли справляти свої природні потреби. Позаду цього пристрою була кругленька дучка, сантиметрів шість у діаметрі, закоркована чопом. За більшовицьких часів механізм із сідалом не діяв.

Найспритнішим «телефоністом» у нас був Орест Плав'юк зі священничої родини в Товмачі. Як лише треба було наладнати зв'язок із сусідніми камерами, наші вартові ставали на чати коло дверного «чоловічка», крізь який корпусний стежив за поведінкою в'язнів. Орест лягав на підлогу, виймав чіп і глухо ляпав долонею по дучці, звук той переносився трубою сідала до пристрою в сусідній камері й викликав їхнього «телефоніста». Почувши відгук із сусідньої камери, Орест устромляв голову в куток між стіною й задньою конструкцією сідала, балакав у дучку, через яку розмова передавалася сусідньому «зв'язківцеві». По закінченні розмови знов закорковував дучку чопом.

Тюремний «телефон» передавав різні відомості, головним чином ті, що їх приносили останні арештанти. Одна вістка була винятково прикра. Сусідній «телефоніст» розповів, що над нами є камера для жінок, засуджених до страти. Між ними карається Маруся Грабовенська, вродлива білявка, студентка, єдина донька свого старенького батька, удівця з Коломиї. З Марусею живуть дві подруги – Надія Білобрам й Ольга Дутка, обидві зі Станиславова.

Із «телефонної» розмови Орест довідався, що його приятелі з Товмача Мілян і Пона (імена забуті) попали до сусідніх камер. «Телефон» повідомляв також, що в подальших камерах живуть коломийці Степан Гошовський – мій давній шкільний приятель, його брат – студент Роман Гошовський; Марко (прізвище забуте) – учень, син дяка; Степан Семків, талановитий диригент хору, громадський діяч із Княздвора біля Коломиї. Ще інший «телефон» сповіщав, що мій брат Дмитро Ніньовський карається в середній камері та що його тяжко мучать на допитах, а його слідчий – звироднілий псеюга.

«Телефоніст» із правобічної камери повідомив, що на одній металевій мисці штифтиком було видряпано: *«Василя Бараника пере-*

везли з тюрми Чортківської до Станиславівської та приєднали до транспорту в незнане». Доктор Василь Бараник – юрист, народний діяч, знаний політик, визначний діяч Українського Національного Демократичного Об'єднання (УНДО). Від цієї партії він був обраний сенатором до польського парламенту. Під час санації Юзефа Пілсудського деяких українських депутатів, а серед них і сенатора Бараника заарештували за оборону прав українського поневоленого люду. Адвокатське бюро Василя Бараника було в Заліщиках, і, мабуть, там його й схопили енкаведисти.

Миски для їжі, виготовлені з легкого металу, були одним із засобів тюремного зв'язку. На кожній мисці арештанти передавали різні відомості найкоротшим стилем: видряпували ззовні, та й усередині, свої ініціали або прізвисько, яке знали в їх родинній місцевості. Члени ОУН, підпільники ставили свої псевда. Маленьким штафтиком або цвяшком укладали коротенькі написи. Така мискова кореспонденція завдавала енкаведистам чимало клопоту. Вони намагалися стерти написи шліфуванням, але це мало їм допомагало, бо штафт чи цвяшок залишали глибокий слід.

Загальновідомий здавна грипс – таємна карточка з інформацією – не був популярний у нашій камері. Зате довгенький шнурок, попри деякі труднощі, слугував як для вертикального, так і горизонтального зв'язку. З бавовняної тканини, светра чи зрібної сорочки висмикували довгу нитку й випростували та вигладжували її поміж пальцями. До одного кінця чіпляли невеличкий тягарець маскувального кольору, а на другому кінці робили маленький зашморг, насилювали його на палець і крізь вікно опускали нитку з тягарцем уздовж вікна камери нижчого поверху, в'язні якої гачком притягали її крізь вікно до себе, прив'язували записку чи маленький пакуночок і злегка сіпали за мотузку, подаючи таким чином знак, що передачу можна тягти вгору.

Іншу методу, більш клопітку, використовували для горизонтального зв'язку. Нитку з тягарцем викидали у вікно, спершу на меншу довжину, й розхитували її в два боки, опускаючи все нижче й нижче, аж доки не досягне вона рівня вікон долішнього поверху. Таким способом мотузка потрапляла до вікна праворуч або ліворуч. В'язні камери хапали нитку гачком і ладнали передачу.

Уже минули два місяці відтоді, як арештантів нашої камери востаннє брали до пункту очищення від вошей, стригли та гнали під душ митися. І ось сьогодні нас знову ведуть на «санітарну аработку»⁷⁸.

Залишивши наше лахміття на пункті відвошивлення, корпусні вивели в'язнів на просторий коридор стригтися. Я опинився в невідрадному становищі. Під час останнього допиту з моєї бороди та скронь висмикували волосся, й тепер густі струпи утворювали в тих місцях болочу шершаву кору. Я попросив корпусного, щоб мене звільнили від цих мук, але той грубо схопив мене за плечі, посадив на стілець і гукнув до стрижія:

– Стрігі сволачь!⁷⁹

Тюремний циркульник узявся стригти мою бороду. Машинка його була стара, зламаний зубець висмикував щетину зі струпів, кров розмазувалась по обличчю, я стогнав, ойкав, хапав стрижія за руку, аж той вільною рукою гримнув мене під бороду. Мої друзі зчинили метушню:

– Облиш його! Бачиш, він хворий! – гукали.

– Тіше! Не дьоргайса! Спакойна!⁸⁰ – заверещали на все горло обидва корпусні.

Та все ж, як це не дивно, стрижій перестав мене мучити.

Холодний душ трохи відсвіжив моє опухле побите тіло. В'язні повернулися до камери.

Одному з моїх друзів вдалося знайти виняткову річ. У просторому коридорі між плінтусом і стіною він зауважив невеличкий дротик завдовжки з середній палець. Щасливець спритно видобув свою знахідку й затис у кулаку. Інший приятель у душовій кімнаті натрапив на малий камінчик, що теж опинився в його жмені. У камері вже був один такий ретельно схований камінчик. «Майстри» одразу взялися виклепувати зі знайденого дротика дві голки.

⁷⁷ *Одиночне ув'язнення, або винятково строгий карцер.*

⁷⁸ *Санітарна обробка.*

⁷⁹ – *Стрижи поганця!*

⁸⁰ – *Тихше! Не шарпайся! Спокійно!*

Один камінчик правив за коваделко, а другий – за молоток, яким виклепували на тому коваделку кінець випростаного дротика. Сплющену до бляшки частину клали на сучок у підлозі й гострим цвяшком пробивали в ній вушко. Гострі краї отвору, що залишилися після цвяшка на зворотному боці бляшки, вигладжували на камінчику. Саму дірку вирівнювали, обертаючи в ній цвяшок. Краї обабіч вушка шліфували на камінчику доти, доки тупий кінець голки не набрав округлої форми. Таким же способом робили вушко й на другому кінці дротика. Після цього дротик переполовинювали, раз по раз човгаючи ним по гострішому краю кремінця. Кінці обох половинок ретельно заточували на камінчику, аж доки голки не ставали придатні до шиття.

Енкаведисти пильно стежили, аби до камери не потрапляли небезпечні для них предмети. Міг же розлютований в'язень штрикнути когось із головорізів голкою в око.

Зате в житті в'язнів голка – вельми цінне знаряддя. Нерідко під час жорстоких допитів шалені слідчі на клапті роздирали одіж на своїх жертвах. Повернувшись до камери, потерпілий, маючи голку, зашивав і латав пошкоджену одежину.

Одну з виготовлених голок арештанти нашої камери вирішили передати до камери над нами, засудженим до страти жінкам. Темного сльотливого березневого вечора жінки опустили через вікно мотузку. Наші виловили її, прив'язали передачу з голкою й послали вгору.

* * *

З тією голкою пов'язаний один незабутній випадок, який досі часто мені сниться й поновлює гнітючий біль під серцем. Пізно вночі, Великодньої суботи 1941 року, в нашій камері хтось зауважив за вікном мотузку, що звисала з камери дівчат-смертниць. Виловили її, відв'язали маленьку передачу й видобули вузеньку блакитно-синю стрічку з вишитим на ній жовтими нитками написом:

«Христос Воскрес! Воскресне Україна!

Маруся [Грабовенська], Надя [Білобрат], Оля [Дутка]».

Усі в нашій камері – українці й неукраїнці – тихо заплакали, передаючи стрічку з рук у руки, цілуючи напис й імена дівчат.

Маруся, Надя, Оля... Усі загинули в Дем'яновому Лазі від куль диких енкаведистів, а спомин про цих героїнь та про їхнє тюремне Великодне вітання уже шість десятиліть зігріває мою душу. Але й тепер, у глибокій старості, не покидає мене бажання вхопити ворога за горло і душити, день і ніч душити, аж поки не випре з нього дух, щоб хоч таким чином відплатити за мученицьку смерть цих і тисяч інших дівчат, єдиною провинною яких була їхня безмежна любов до України.

* * *

Ще не погоїлися струпи на моїй бороді, як уночі мене знову кличуть на допит. Слідчий цього разу настирливий, причепливий, уїдливий, одне слово, песячий брат. Показує мій вилучений атестат про закінчення заочних курсів Українського Технічного Господарського Інституту в Подебрадах (Чехо-Словаччина):

– Ще раз добре подумай і розповіж усе про свою шпигунську роботу на користь підпорядкованого німецькому Абверові УТГІ.

Я відповів:

– Ти⁸¹ бачив мій атестат? Так, я справді був заочним слухачем УТГІ, але ніколи не був шпигуном. УТГІ – це наукова інституція, а не шпигунська організація.

Слідчий зауважив, що йому добре відомі різні трюки розвідувальної роботи. Заочний чи стаціонарний студент цим статусом лише приховує свою шпигунську діяльність.

– Готовий ти все чесно розповісти? – спитав він.

Я відповів, що заперечую будь-яку свою причетність до шпигунської діяльності.

У кутку на підлозі стояла мілка коробка з сушеною кукурудзою. Слідчий звелів, щоб я закотив штани вище колін і вкляк на ту кукурудзу.

– Отак стоятимеш навколішках, – погрозив він, – доки не погодишся все дочиста розповісти про свою шпигунську роботу.

Поволі спливали години. Іноді здавалося, що час цілковито непорушний, що потрапив він на розчинений бетон, і прудкі його ноги навек застигли, закам'яніли в тому місиві, а тому обминув мою неволю, яка гострими кукурудзяними зернами в'їдається в мої коліна.

⁸¹ Слідчий звертався до мене на «Ти». Таку ж форму звертання вживав до нього і я.

Слідчий покликав свого заступника, уродженця Кавказьких гір, а сам вийшов із кабінету. Новий кат, жорстокий нелюд ленінського вишколу, садив мене на ріжок стільця, копав його ніжку і щоразу, коли я падав, люто гатив мене чоботиськами під нирку.

Втомившись від тривалого катування мене «на углу»⁸², кавказець наказав мені скинути піджак, штани та порепані черевики й «ползати на четвереньках»⁸³ уздовж та впоперек кімнати. Сам же висмикнув зі своїх штанів шкіряний пасок, сів на крісло біля столу й немилосердно шмагав мене по спині, коли я рачкував попри нього. А по кожному ударі вигукував:

– Нада признацца!⁸⁴

Проминула довга ніч. Уранці до кабінету зайшов слідчий, і кавказець покинув кімнату. Згодом увійшли два службовці: лейтенант – плечистий опецькуватий москаль та молодший лейтенант – зизоокий кремезний азіят. Москаль узяв у слідчого якийсь папірець і гукнув на мене:

– Пайдьом!⁸⁵

Обидва завели мене до маленької темнуватої комірки у глибині підвалу. На необробленому прилавку – мисочка з якоюсь схожою на чай рідиною, маленька грудочка цукру та 150 грамів хліба.

– Кушай!⁸⁶ – гукнув москаль, і обидва з напарником вийшли, примкнувши двері. Комірку сповнював гідкий запах спертого тухлого повітря. По-вовчому голодний, я вмить випив чай, заївши його хлібом із цукром.

За деякий час двері відчинилися й до приміщення ввійшли конвоїри.

– Раздевайса дагала!⁸⁷ – гаркнув москаль.

Я задубів і стояв непорушно, наче колода. Конвоїри вхопили мене поміж себе, здерли благий одяг, черевики й голого втрутили до маленької щюпки на протилежному боці підвалу, гучно зачинивши за мною двері.

⁸² На ріжку стільця.

⁸³ Лазити рачки.

⁸⁴ – Треба признатися

⁸⁵ – Ходімо.

⁸⁶ – Їж!

⁸⁷ – Роздягайся догола!

Я оглядався широко розплющеними очима доокола, намагаючись збагнути, куди потрапив: у баюру? ковбаню? канаву? калюжу? занехаяну саджавку? Босоніж ступаю по кісточки в крижану воду. Пригадалося, як казав колись Іван Ощипко: «Якщо доведеться тобі попасти голому до ленінської ями, заплющ на кілька хвилин очі, опісля широко розплющ їх та окинь зором усю буцегарню, що нагадує брудну гидку яму в тісному провулку Москви».

Цюпку, в яку мене посадили, енкаведисти називали по-різному: «падвал»⁸⁸, «камера принужденія»⁸⁹, «адіночная камера» або коротко «адіночка». Між в'язнями вона була знана як «ленінська яма», «баюра», «калюжа», «карцер».

Ленінська яма має 8х11 кроків підлоги, понад чотири метри висоти; без вікон, над дверми заграбований проріз (20х40 сантиметрів) для провітрювання. До бетонової стіни прикований одинокий, схожий на скелет ліжка пристрій. Енкаведистський винахідник винахідково ретельно обдумав конструкцію цього знаряддя жорстоких тортур. Уздовж і вшир скелет той, виготовлений із тугого металу, був завбільшки з три чверті звичайного одноособового ліжка. Поздовжні й поперечні горизонтальні перекладки зварені зі штаб так, що в поперечному перерізі нагадували перевернуту літеру «П» — | | й гострим лезом були спрямовані вгору.

Бетонову підлогу ями заливала вода, що сягала до кісточок. На таку ж глибину були занурені в неї й ніжки цього пристрою, через що, як також і від надмірної вологості в ямі, весь він був окутаний іржею.

Загнаний до ленінської ями босий і голий, до того ж люто побитий та скатований, в'язень стоїть, доки може витримати, у крижаній воді. Нарешті, щоб дати ногам хоч трохи перепочити, сідає на «ліжку». Але ж там ні сінника, ні подушки, ні ковдри, ні навіть покривала. Гострі леза поздовжніх і поперечних перекладок впиваються у сідниці та стегна. Невимовні біль і судоми знову заганяють арештанта в холодну воду, яка хутко проникає в кожну його жилку, в кожну клітину голого тіла. Він знову кидається на «ліжку», лягає ницьма на перекладки, але їхні гострі леза в'їдаються йому в гомілки, коліна, лікті. Отак метається бідолаха з «ліжка» у воду, а з води на

⁸⁸ Льох, підвал.

⁸⁹ Камера примусу.

«ліжко», доки голе його тіло здатне продукувати власне біологічне тепло й витримувати вогкий холод ленінської ями. Коли ж нарешті тепло це висотується сповна, тоді тортурована жертва не витримує й непритомніє.

Карцер мав досить яскраве освітлення, що давало вартовим змогу пильно стежити крізь візитирку в дверях, як поводитьсь арештант. Коли вартовий зауважував, що тортурований уже не рухається, він тут же доповідав про це старшому.

Усі стіни ленінської ями бетонні й поштукатурені, але надмірна вогкість перетворила штукатурку на густу масу. Щоразу хтось із покараних маленьким дзюбатим камінчиком видряпував у тій стінній масі якусь вістку про себе. Ті написи доводили енкаведистів до сказу. Коли я сюди потрапив, широченні площі карцеру були вже вкриті свіжою штукатуркою, що закривала давні написи.

Та навіть на поновленій штукатурці в'язні все ж знайшли м'якші місця й написали: *«Тужу, млію за тобою, моя восьмилітня донечко Зюзю! Не знаю, де ти тепер. Туга розриває моє серце! -с -м генеральша»* (цей польський текст подаю у власному перекладі). *«Прокляті кати! Час гряде! Колеса історії розчавлять вас, мов гидкого гада серед шляху! -я Г-а»* (мабуть, Маруся Грабовенська). *«Гончі пси! На вас чекає шибениця! Н-я -м»* (мабуть, Надя Білобрам). *«Націоналісти відплатять москалям мотузкою і кулею! /-о/-д/»* (може, Оля Дутка). *«Друга доба наближається до кінця в цій ямі. Втрачаю самовладність, -я Г-а»*.

Мене вразили мужність і сила духу Марусі Грабовенської, яка залишила цю вісточку під навмисно невизначним підписом «-я Г-а». Яку геройську вдачу треба було мати, щоб цілі дві доби витримати в цій катівні. Її слова додали мужності й мені. Та все ж, перебувши добу в цій ямі, я зовсім охляв, розум мій заціпенів, думка не працювала, тіло цілком задубіло, ноги опухли, леза перекладок порізали шкіру. Ще трохи – і зомлію, а може, й помру.

Опам'ятався в тюремному шпиталі, на ліжку з сінником, подушкою, накривалом, убраний у шпитальний дешевий одяг. Весь медичний та обслуговуючий персонал – енкаведисти.

Старший по корпусі сказав, що доки перебуватиму в шпиталі, не смію скидати надягнутої на голову маски, щоб інші хворі в'язні не могли мене впізнати. Не повинен також ані словом, ні жестом, ні

поглядом спілкуватися з пацієнтами. За порушення наказу шпитальне управління покарає мене п'ятьма добами карцеру.

Через прорізи в масці з вибивного полотна я кидав зором по шпитальній камері. У палаті п'ятнадцять ліжок: одинадцять вільних і чотири зайняті. Між в'язнями та поміж мною койки порожні. Незважаючи на таке розмежування, я пильно стежив за всім, що діялося довкола отих чотирьох моїх сусідів.

Хворому з правого боку дві доглядальниці робили перев'язку, намагаючись заслонити собою пацієнта, щоб інші в'язні не бачили його понівеченого тіла. Та як вони не старалися, мені таки вдалося нишком підглядіти, що в'язень той мав прострелене плече й, мабуть, одне чи декілька ребер. То був рослий, плечистий чоловік. Хоч нестерпний біль, певно, добряче дошкуляв йому, він не стогнав, рухи були спокійні. Я уявив собі його в бою: рішучого, відважного, готового будь-якої хвилини прийняти смерть від ворожої кулі. Хворий відгорнув укривало, щоб підвестися, з допомогою доглядальниці опустив на підлогу одну ногу, відтак другу в товстій закривавленій гіпсовій пов'язці. Шкутильгаючи, зайшов до туалету, а за ним наглядач. Мабуть, куля розторошила чоловікові й ногу. Цікаво, скількох наїзників послав він на той світ?

Ліворуч лежав в'язень із забинтованою головою. Крізь пов'язку просочувалася свіжа кров – ознака, що рана досить глибока. Обличчя затуляла розрізана до половини маска. Можна лише здогадуватися, звідки взялася рана на голові того хворого. Міг конвоїр, ведучи арештанта коридором, з усієї моці гримнути його головою об стіну. Міг і слідчий на допиті покалічити тяжким мармуровим прес-пап'є. Що вже казати про Уласенка та його підлеглих з їхнім знаряддям для торгур, якими можна не те що розбити, але й відсікти голову.

Праворуч через два ліжка переді мною лежить у гіпсовій пов'язці хворий зі зламанною правою рукою. З лівого боку, теж через два ліжка, доглядачка накладає пов'язку на зламану гомілку та на потрошені пальці правиці четвертого в'язня.

Неважко здогадатися, що ті важкі каліцтва – не що інше, як продукт роботи «лябораторії» Уласенка та його групи.

Із ленінської ями перемістили мене до цієї палати, щоб остаточно привести до пам'яті. Аби в'язні згубили лік часові, ні на стіні шпитальної камери, ні на руках обслуговуючого персоналу не було

годинників. Через те важко точно сказати, скільки часу я тут пробув. Гадаю, що десь годин із п'ять. Після того до палати зайшли два вартові й під розписку взяли мене до моєї камери.

А тут незвичайна метушня. Останньої ночі сталася виняткова подія: тюрмою добряче потормосив землетрус. Тепер усі навперебій переповідали свої враження від цієї небувалої гри природи. Землетрус тривав не довше двох хвилин, але єдиної думки про його тривалість серед в'язнів нашої камери не було. Один казав, що все відбувалося півхвилини, другий твердив, що півтори, третій – що дві, а четвертий розтяг цю подію аж на три хвилини.

Від того струсу в нашій камері з'явилася тріщина завтовшки з грубу нитку. Починалася вона від зовнішньої стіни в кутку при підлозі й під кутом близько 30 градусів тяглася аж під стелю.

Наші зауважили⁹⁰, що на коридорі зразу після землетрусу вартові й старші по корпусі неабияк перелякалися. Вони, як приголомшені, лупали очима, немов очікували якоїсь грізної кари. Але все минулося, й ті ж вартові враз завили, наче гієни:

– Малчать! Спакойна, мерзавці!⁹¹

По всіх поверхах забігали озброєні енкаведисти:

– Тіха! Ті-і-і-і-ха-а-а-а, сво-о-о-ла-а-а-чі-і-і!

У відповідь на їхні матюки в'язні нашої камери по-своєму кляли енкаведистів на чому світ стоїть:

– Аби той струс розвалив був цю тюрму! Щоб подушив, наче щурів, цих клятих москалів та їх посіпак за нелюдську жорстокість!

ВІЩИЙ СОН

Наступного ранку ще й на світ не благословилося, а мої співкамерники, сповнені вражень від учорашнього землетрусу, переповідали свої сни, по-різному пояснюючи їхній зміст. 63-річний гуцул, зв'язковий ОУН Петро Кленюк бачив винятково дивний сон. На небі скупчилися клубчасті чорні хмари. Враз сліпуча блискавка гострими своїми лезами розпанахала їх на два окремі хмарища. Західне, коричневого кольору, зайнялося тріскучою пожежею, що хутко огор-

⁹⁰ У дверцятах нашої камери попри завіси була маленька щілина, крізь яку в'язні часто стежили за подіями в коридорі.

⁹¹ – Мовчати! Спокійно, мерзотники!

нула його сліпучо-білою полумінню. А східне хмарище, червоного кольору, запалало криваво-червоним вогнем.

Уздовж першого від заходу до сходу з землі виростили два ряди залізобетонних опорних стояків, що здіймалися ледь не до самого неба. Угорі по тих стояках тяглося залізничне полотно з металевими рейками.

Уздовж другого хмарища зі сходу на захід виростили з землі два ряди таких же заввишки, але осикових опорних стояків, по яких було прокладено верболозову колію з вербовими рейками.

Раптом на заході загуркотів могутній грім, усе хмарище спалахнуло блискавицями, зрушило з місця й попливло клубчастими валами. Із заходу на схід залізничним полотном із металевими рейками повзуть велетенські масивні танки: один, другий, третій... десятий... сотий... тисячний... танк за танком... без ліку. Їхні гусениці зчинили безперервний оглушливий дзвякіт. Діставшись до межі двох хмарищ, передові танки бахнули вогненними залпами – і заряд за зарядом полетіли у східні простори, розбивали, трошили, нівечили все, що попадало під приціл.

А зі сходу на захід вербовими рейками плентаються німецькі, уразливі танки з червоними знаменами: один, другий, третій... десятий... сотий... тисячний. Передній східний танк узяв під приціл передовий західний танк, вистрелив, заряд гримнув об броню грізної машини, але не завдав їй жодної шкоди. Пролунав залп із західного танка. Луснув заряд, ущент розбив супротивну машину, летять у провалля її обгорілі рештки. Посилаючи заряд за зарядом, гартовані крицеві західні танки громлять свого слабкого неприятеля, трощать верболозове полотно й вербові рейки, валять осикові стояки, повзуть усе далі на схід, прокладаючи залізні рейки по залізобетонних стояках.

Та ось із далекосхідних просторів стелять нову колію. Міцніші опорні стояки, такої ж сили полотно й рейки вже витримують вагу тяжких бойових машин, що повзуть зі сходу на захід. Танки посилають один за одним потужні заряди, які на друзки розбивають передові західні машини; беруть на приціл і дальші ешелони. Здргнулась західна колона. З боєм, тугою і страхом відступають ешелони західних танків, якомога швидше намагаються дістатися до родинного гнізда. Але й коло отчого порогу доганяють їх східні танки, громлячи на своєму шляху все, що дише.

Тим часом негаразд щось коїться у запіллі на сході. Гудуть громи, крешуть блискавиці. Дощ потоками ллється з небес. Жовтавим валом котиться повінь, пінистими гребенями здіймаються хвилі, підмивають стояки, що підпирають рейки, якими ешелон за ешелonom повзуть на захід окупаційні танки...

Раптом підмиті стояки валяться у каламуть повені. Тріщать, летять у діл довжелезні рейки, а з ними падають із гуркотом у каламутну безвість незліченні ешелони. Потрошені танки тягнуть у липке болото знамена з серпами й молотами.

– Там їм і місце! – закінчив оповідати свій сон старий гуцул.

Його розповідь оживила в'язнів камери. Кожен бажав висловити свою думку, що б то мало значити. Проте більшість вирішила, щоб Петро Кленюк сам витлумачив свій сон.

– Очевидно, – казав гуцул, – західний войовник – це Гітлер і його ударна армія, а східний – то є Сталін зі своєю потугою. Західні залізні рейки на залізобетонних опорах відображають велетенську технічну могутність німців, а східні вербові на осикових стояках символізують сталінський примітивний технічний доробок. Наступ західних танків підказує, що незабаром Гітлер ударить по червоній армії, проломить ворожі фронти й піде вглиб Советського Союзу.

Однак Петро не знав, як пояснити другу половину свого сну. Він не міг припустити, що небоездатна советська армія могла би зламати бойову силу німців і погнатися за ними аж у їхню західну батьківщину. Незрозумілим йому видавалося й те, що перемога советської армії над західним потужним ворогом не викликала гордощів громадян імперії, й вони кинули червоні знамена в болото.

Після Кленюка слово перебрав Нестор Миколайович Тодоров, родом із Черкащини, майор Червоної армії, деградований до звання рядового. Нещодавно його покинула дружина. Чоловік хильнув із горя тричі по 200 грамів горілки, опісля сів за кермо армійської вантажівки й заїхав у хлів. Ані худоби, ні себе не покалічив, а машину розтрощив. Тепер чекає судового покарання за саботаж – від 6 до 10 років сибірських концтаборів.

Нестор Тодоров не погоджувався з тим, як Петро Кленюк тлумачив другу половину й кінцівку свого сну.

– У Радянському Союзі населення сягнуло вже 220 мільйонів, – казав він. – Якщо німці кинуть на східний фронт п'ять мільйонів

бійців, то совети поженуть, мов слухняну худобу, в контрнаступ 15 мільйонів, бо Радянський Союз свою силу будує на гладкій брехні, що стала основою його політики й навіть законности. Отже, співвідношення бойової сили становитиме 1:3 на користь советів. Німці заледве наберуть мільйон запасних вояків для східного фронту, а советський запас може досягти понад десять мільйонів. Отже, совети мають досить гарматного м'яса, щоб здобути Берлін. Перейшов же генерал Суворов Альпи, переслідуючи розгромлену армію Наполеона. До того ж радянський солдат беззастережно кориться наказові влади, яка жорстоко, брутально, мерзотно, по-варварському чинить насильство над людиною. Такий червоноармієць, якщо й побачить вільне життя на Заході й західну свободу, все одно не переродиться. Але солдат не московської національності таки збагне, що радянське виховання, «національне за формою, а соціалістичне за змістом» – не що інше, як московський дурман для цілковитої денационалізації іногородців, особливо українців, які після москалів становлять найбільший відсоток населення Радянського Союзу.

– Настане час, і ті вояки, повернувшись із заходу на батьківщину, згодом таки покидають знамена з серпами й молотами в болото – і віщий сон Петра Івановича збудеться сповна, – завершив своє тлумачення Тодоров.

Щоб не гаяти часу, наш «телефоніст» зразу «передав» наліво, направо, вділ і нагору вістку про цікавий сон та про те, як витлумачив його Нестор Миколайович. Закінчивши розмову, «телефоніст» переказав нам повідомлення від сусідів.

У третій від нас камері перебував арештант Андрій Шекерик, покінчений теолог Духовної Академії, син Петра, багача з Жабйого, посла до польського парламенту. Невдовзі до суміжньої з Андрієвою камери посадили його заарештованого батька. Довідавшись, що поруч карається його син, Петро Шекерик викликав Андрія до «телефону». Розмова була коротка и не дуже пристойна. Відізвавшись у «телефон», Андрій кликнув:

– Я з батьком-зрадником не хочу говорити ні тепер, ані ніколи. Ти зрадив свій народ, свою сім'ю, своїх односельців!

Нелюдська тюрма НКВД нітрохи не пом'якшила синівського серця до батька. Та й не диво. Андрій Шекерик, початкуючий поет, уже був студентом-вищекурсником Духовної Академії, коли його

батько, малограмотний багач, постановивши собі стати послом до парламенту, зніюхався з польським безпартійним бльоком співпраці з урядом (BBWR), який українці прозивали «хрунівською партією». Найменувавши Петра Шекерика своїм кандидатом, хрунівська партія підгасувала виборчі квитки. Шекерик добув посольський мандат, а чесний кандидат із української партії провалився.

Була сніданкова пора, як старший по корпусі крізь дверці подав Несторові Миколайовичу повістку: о 10 годині того ж ранку з'явитися на суд. Згодом майор зі старшим по корпусі викликав відповідача, і той під їхнім конвоєм поспішив на суд. Повернувся із «двомінутного» судового слухання аж в обід під конвоєм двох старших по корпусі. В руках тримав клаптик паперу, на якому було написано, що за вчинений саботаж Виїзний суд НКВД покарав Тодорова Нестора Миколайовича десятьма роками позбавлення волі.

Наступного дня по сніданку старший по корпусі гукнув:

– Тодараф Нестар Нікалаєвіч, сабірайса с вечами!

Надівши шинелю, в'язень тужливо глянув на всіх і промовив:

– Мої приятелі, друзі! Одного бажаю вам: щастя, щоб усі ви якось вирвалися з цього гидкого чекістського пекла!

Ми бадьоро відповіли:

– Та й ви, Несторе Миколайовичу, не баріться в чекістському лягері!

Котрийсь із арештантів дав побратимові пакет цигарок, що купив у позавчорашній «лавочці». Той щиро обняв жертводавця. Двері раптом відчинилися, і старший по корпусі кликнув:

– Нестар Нікалаєвіч! Пашлі!⁹²

Двері з грюкотом зачинилися. В'язні сумовито дивилися на клаптик блакитного неба за тюремними ґратами.

ОЧНА СТАВКА

Шовіністична польська влада не допускала українців до праці в державних установах. Та все ж, діставши диплом, я подав до Міністерства шкільництва прохання, щоб мені дали вчительську по-

⁹² – Несторе Михайловичу! Ходімо!

саду. Під час нашої розмови польський інспектор заявив, що якби я перемінив греко-католицьке віросповідання на римо-католицьке, то відразу дістав би таку посаду в західній Польщі. Я відповів, що поляк ніколи не змінив би свого віросповідання, а отже, і своєї національної приналежності. Тож і я, українець, ніколи цього не зроблю.

По тій розмові, а було це 1935 року, я повернув до свого вбогого Жукотина. В селі, окрім державної триклясної, був ще навчальний заклад товариства «Рідна школа» з двома вчителями. Я поринув у безплатну політично-громадську діяльність у рідному та в трьох сусідніх селах, аж поки комітет «Рідної школи» не запропонував мені учительської роботи за 15 злотих місячної платні.

Між моїми двадцятьма сімома учнями був і Петро Середюк, син бідного селянина Миколи, розумний хлопець. У той час, як мене заарештували, енкаведисти вплутали хлопця в мою історію.

Після ленінської ями мене три доби не викликали на допити. А ввечері четвертої доби я знов опинився в робітні слідчого. Він гостро заявив, що я «дійствітельна враждьонний лгун»⁹³, і став випитувати, чому я у своєму життєписі нічого не згадав про антисоветський навчальний матеріал у «Рідній школі», наприклад, про такі його аспекти:

- обмосковлення української мови в Україні;
- обмосковлення навчального матеріалу в усіх видах шкіл України;
- обмосковлення українців у Червоній армії;
- обмосковлення назв українських міст, сіл, вулиць, проспектів;
- споруджування пам'ятників москалям в Україні;
- поповнювання вчительських колективів в українських школах москалями;
- великий голод в Україні – продукт політики Сталіна та його поплічників;
- масове заслання українців на Сибір;
- чденаціоналізування України москалями.

Не проминув і того, що у своєму селі я організував святковий вечір з нагоди проголошення самостійності Карпатської України, а

⁹³ *Насправді вроджений брехун.*

після її окупації влаштував жалобний вечір, де в доповіді засудив п'ятьох сусідів – окупантів України, а серед них і Советський Союз за його брутальну нищівну політику в Україні. Насамкінець поспитав, що я можу сказати з цього приводу. Я відповів, що в школі я розповідав учням про ріки, ліси, дерева, копалини, засіви, засівні площі...

– Врьош, сукін син!⁹⁴ – grimнув кулаком об стіл слідчий, відтак натиснув сигнальний гудзик, покликав вартового й дав йому якийсь папірець.

– Пашлі! – гукнув до мене вартовий.

Перейшовши коридором, ми опинилися в кімнаті, де вже чекали Уласенка і Марозава. У мене відразу мороз пішов поза спиною, волів умерти, аніж попасти їм у пазури. Мій супровідник передав записку Уласенкові й вийшов.

– Ти нарікаєш, що в Україні обмосковлюють українську мову. А ось я, з України, говорю до тебе необмосковленою українською мовою, – розтягуючи слова, проказав Уласенка. – Доведеться тебе провчити, щоб не брехав!

Він здер із мене сорочку, в рот засунув тугий кляп і викрутив поза спину руки, на які Марозава надягла тугі наручники з уставними загостреними лезами, що боляче в'їдалися в зап'ястя.

– Натягнемо на голову цій погані каптур, аби не бачила тих москалів, що денационалізують його любу Україну, – схидно мовив Уласенка.

Каптур – то був мішечок зі зрібного полотна, з дірчастим сподом для доступу повітря. Кати накиннули його мені на голову й долом зашморгнули мотузкою довкола шиї. Мені відразу стало душно й важко дихати. Скроні, чоло, обличчя вкрилися рясними краплями. Сковані руки не дозволяли обтрушувати поту, що солоною ропою заливав очі.

Мої мучителі тим часом читали записку слідчого.

– Ге, ге, ге-е-е! Виявляється, що Василь Іванович – ще й поклонник Карпатської України! – глузував злорадно Уласенка. – Тої самої, яку товариш Сталін назвав «удатнай казьявкой»⁹⁵. Треба як слід

⁹⁴ – *Брешеш, сучий сину!*

⁹⁵ *Кузька.*

провчити Василя Івановича, щоб не возвеличував козявки!

Марозава тричі оперезала мене гнучкою змійкою по спині,ripovідаючи:

– Ета за абмаскавленіє України! Ета за денационалізацію! Ета за казавку!

Сказений біль роздирав спину. Я лише стогнав, бо кляп не дав змоги кричати. Уласенка і Марозава взяли мене поміж себе. Ребром долоні він навідліг гатив мене під праву нирку, а вона – під ліву. Я щосили надимався, бо в камері пояснювали, що напружене дуття полегшує удари по нирках та шії.

– Давай пакурім!⁹⁶ – сказав Уласенка своїй напарниці, а мені наказав уклякти.

Смокчучи цигарку, він продовжував розмову з Марозавою. Говорили суржиком і все про мене:

– Б'ємо цього сукіного сина, а він, знай, своє торочить: не винуват да не винуват! Хоть ти з нього шкуру дери, соли да вогнем печи!

Окрім виразу «сукін син», Уласенка, Марозава, Малярській, Бєлий, Черенков послуговувалися також гидотними матюками на адресу Христа і Його Матері. Мушу зауважити, що енкаведисти білоруси, українці й навіть москалі, лаючись, майже ніколи не згадували Христа чи Пречистої Діви Марії.

Я почув, як обоє моїх катів підвелися й підійшли до мене. Уласенка недокурком різко впік мене в спину, а Марозава спроквола гасила свій недопалок об мій живіт біля пупка. Я тяжко застогнав і повалився з колін на підлогу. Він з одного боку, а вона з другого своїми чоботиськами боляче копали під нирки.

– Встань! – звелів нарешті Уласенка. Він зняв із моєї голови каптур, Марозава розкувала руки, і я вбрався в сорочку. Уласенка покликав вартового, і той скомандував із коридору:

– Пашлі!

На прощання Малка Савлавна вперіщила по спині в'юнкою змійкою, а її напарник ребром долоні вгрів по шії – я сторчма впав на долівку в коридорі. Вартовий штовхнув мене чоботом у живіт:

– Паднімайса, сволачь!

⁹⁶ – *Покуримо!*

Я підвівся й, ледь тягнувши ноги, пошкандибав попереду конвоїра, а він усе покрикував:

Скарей, скарей!⁹⁷ – і гидко матюкався.

Наближався світанок, коли я додибав до камери. Того дня я був сьомий із тих, що повернули з допитів. Кожен був побитий на квасне яблуко.

Наступною вечора мене знов покликали на допит. Два старші лейтенанти завели мене до невеликої кімнати з перегородкою. Посередині перегородки, десь півтора метра від долу, вмонтована масивна рама з міцною сіткою, майже два метри впоперек і метр уздовж. Старші вказали мені на невисоку, на один східець, площадку для арештанта, а самі зайняли місця обабіч. За перегородкою посеред кімнати така ж невисока, на один східець, площадка для свідка.

По якимсь часі до приміщення за перегородкою крізь бічні двері увійшли мій слідчий Черенков зі свідком, далі Грігорій Нікалаєвіч Бичков, а за ними старший лейтенант – якийсь Малошнікав. Черенков указав свідкові на табурет, сам зайняв місце праворуч нього, а Бичков і Малошнікав повсідалися ліворуч. Побачивши мене крізь сітку, свідок раптом пополотнів й опустив додолу очі.

Черенков суржилом поспитав його прізвище, ім'я та по батькові. Той відповів:

– Середюк Петро Миколайович.

– Пйотр Нікалаєвіч, – вів далі Черенков, – глянь прямо навпроти себе, за перегородку, й назви прізвище, ім'я та по батькові того, кого там бачиш!

Свідок поглянув на мене і нічого не сказав.

– Пйотр Нікалаєвіч, назви, кого бачиш перед собою! – підвищив голос слідчий.

– Цей, кого я бачу... він мені не знайомий! – відповів свідок.

Енкаведисти посхоплювалися з місць, начебто хтось їх голкою шпигонував. Черенков підійшов до перегородки:

– Поверни голову ліворуч! – звелів мені.

Я виконав його наказ.

– А тепер упізнаєш? – гукнув слідчий.

⁹⁷ – *Швидше, швидше!*

– Ні, не впізнаю! – відказав свідок.

Поверни голову праворуч! – знову Черенков до мене.

Я повернув.

– А вот тепер, Пйотр Нікалаєвіч, упізнаєш Ніньовскава Васілія Іванавіча? – уже нервував слідчий

– Не впізнаю! – стояв на своєму свідок. Василь Ніньовський мав буйного чуба, завжди був акуратно поголений. Чистий, а ця особа, що переді мною, неохайна, недбало стрижена, заросла, обличчя усе в синцях.

Начальник Коршівського відділу НКВД Бичков запропонував зробити десятихвилинну перерву. Черенков погодився.

Енкаведисти і свідок вийшли бічними дверима. Обидва ляйтенанти з моєї охорони теж покинули кімнату, а їхні місця зайняли два старші по корпусі. «Щось не клеїться в Черенкова з його свідком та очною ставкою», – зринула в моїй голові гадка.

По перерві усі повернулися до кімнати за перегородкою. Слідчий гукнув, аби я назвав своє прізвище, ім'я й по батькові. Я так і вчинив. Енкаведисти стривожено зирили на Середюка, а в того з очей котилися сльози.

Черенков зауважив, що на допиті в Коршекі Петро Середюк говорив, що вчитель «Рідної школи» Ніньовський Василь Іванович казав учням, буцімто москалі денаціоналізують Україну. Тож нехай тепер свідок підтвердить свою попередню заяву.

Свідок. На допиті в Коршівському відділі НКВД я такого не казав!

Черенков звернувся до Малошнікава, аби той прочитав Петрове зізнання у протоколі допиту, який свідок завірив власним підписом. Малошніків зачитав частину писаного по-російськи протоколу.

Черенков. Як ви це поясните, Пйотр Нікалаєвіч?

Свідок. У Коршівському відділі НКВД мене допитували безперервно дві ночі й один день. Я був перевтомлений, голодний, сонний і в'ялий, мене страшно боліла голова. І коли я вже нічого не тямив, мені наказали підписати цей папір, де того ж писаний мовою, якої я не знаю.

Слово взяв Грігорій Нікалаєвіч Бичков. Він запропонував відкласти очну ставку до з'ясування обставин допиту свідка.

ФІКТИВНИЙ РОЗСТРІЛ

Про очну ставку та свідчення Петра Середюка я розповів своїм друзям у камері. Значна більшість із них була тієї гадки, що Петро не був щирим доношувачем. Напевно, енкаведисти брутально залякали підлітка, і він погодився на співпрацю з ними, не підозрюючи, куди все це заведе. На очній ставці хлопець побачив, що має свідчити проти свого колишнього вчителя. Звірівшись із власною совістю, Петро розказав про жорстокі допити в Коршівському відділі НКВД, не думаючи вже, як відплатять йому за це енкаведисти.

Аренштант оповідали різні вісті, про які дізналися з написів на алюмінієвих мисках та інших джерел. Між тими новинами були й повідомлення про різні події в Західній Україні. Енкаведистські людолови провели масові арешти в Золочені, Львові, Тернополі, Чорткові. В Заліщиках заарештували вчителя Миколу Сопівника, книгаря Романа Скоморівського, відомого археолога д-ра (?) Панаса; на Сибір вивезли з цілою родиною знаного хірурга д-ра В. Долинського.

Ще один тюремний вечір ліниво вмощувався між голодними в'язнями. За загратованими вікнами, десь із північної сторони, українською землею марширувала колона червоноармійців, гучно виспівуючи: «Страна мая, Масква мая, ти самая любімая!..», а з пінденно-західної сторони їй вторувала інша колона окупантів: «Єслі завтра вайна, єслі завтра паход!..». Пригадалося, як ще не так давно у Львові карбувала крок польська солдатня, горланячи: «І ото єст наш Львуф!..». Ми ж бо частенько виводимо: «Розпрягайте, хлопці, коней та й лягайте спочивать...», замість «Запрягайте, хлопці, коней та й підемо воювать!» подумав я, і гірко стало на душі.

У дверці камери загрюкав корпусний і викликав сімох в'язнів на допит. Серед цих сімох було й моє прізвище.

Цього разу слідчий звелів мені перелічити парки в Коломиї. Я назвав два: Міський і Студентський. Черенков поспитав, котрий із них дужче мені запам'ятався. Я відповів, що моє невідрадне життя не давало нагоди часто туди ходити.

– Відвідував же ти Студентський парк? – не вгавав слідчий.

– Моє помешкання було в західній стороні Коломиї, а Студентський парк розміщувався далеко звідти, в південно-східній зоні, й туди я не заходив, – заперечив я.

– Знову брешеш, викручуєшся! – гукнув господар кабінету. – Адже 1933, 1934, 1935, 1936 років ти, новоспечений «рукавадитель»⁹⁸, у Студентському парку проводив оунівську підпільну нараду з Гошовським Степаном, Гошовським Романом, Семківим Степаном, Беркешуком Іваном, Капаком Михайлом! – чітко, аж якимось урочисто говорив Черенков.

Я відповів, що маю дві зауваги до його звинувачення. По-перше, Михайло Капак помер 1930-го в Акрешорах і ніяк не міг бути учасником наради 1933 й пізніших років. По-друге, в Коломиї я проживав до 1931 року, тож керувати нарадами назаних років також не міг. Моя відповідь аж казила слідчого.

– Твоє пояснення для маленьких дітей! – вигукнув він. – Хіба не в твоєму підпіллі був непорушний наказ: «Будь там вогонь, громи, тучі, землетрус, повінь, далекий тернистий шлях...», ти мусив бути на посту, на потайних сходинах. Чи не так? Відповідай! – напасною собакою присікався Черенков.

Я пояснив, що не тільки «рукавадітелем», я й членом жодної підпільної організації ніколи не був. Я був убогим студентом, відтак проживав чи не за 90 кілометрів від Коломиї й не мав змоги бачити не те що підпільників, а й колишніх моїх шкільних приятелів, включаючи й давно померлого Михайла Капака.

Слідчого наче хтось окропом ошпарив:

– Да, ти впертий брехун, крутій із твердою спиною. Доведеться її трохи пом'якшити! – гаркнув на мене й, покликавши одного зі службовців, вручив йому письмовий інструктаж. Службовець гукнув собі на підмогу вартового, й ми всі три перейшли коридором до камери розміром приблизно 5х6 метрів, у якій на двох стінах висіли на гаках наручники, окупи на ноги, сполучені кайдани на ноги й руки й такі ж на шию, ноги й руки.

Службовець пояснив, як вирішив покарати мене слідчий: – Зараз на тебе надінуть кайдани, і стоятимеш у них так

довго, аж доки не прийде сюди слідчий і не звелить відмінити покарання.

Вартовий зняв із гачка сполучені кайдани, оперезав мене вище стегон ланцюговим поясом завгрубшки 2,5 сантиметра й замкнув кільце на застібку. Опісля туго наклав і теж замкнув на застібку на-

⁹⁸ Керівник.

шийник, який поза слиною з'єднувався прямим ланцюгом із поясом. Спереду до пояса кріпилися ланцюгові відгалуження, що звисали додолу і своїми кінцями були сполучені ще з двома окремими, але трохи коротшими ланцюгами. До одного з них кріпилися кільця з застібками. Страж туго наклав ті кільця на мої ноги трохи вище кісточок. До другого коротшого ланцюга були почеплені наручники, які мучитель так же туго замкнув на зап'ястках моїх рук. Убравши мене в залізні пута, вартовий пішов геть, а службовець залишився в камері.

Отак закований, простояв я в кутку віддалік від стін чи не цілу годину, а можливо, й довше. Здавалося, начебто мене ввіпхнули в глибоку бодню й залили бетоном. І стан я тужавіти, кров скипалася, м'язи дубіли, ноги перетворилися на колоди, шия заклякла. Тісні кайдани в'їдалися в розпухлі зап'ястки та гомілки. Голодний шлунок судомило, а пошерхлі вуста прагли хоча б кількох краплин води. Одна хвилина видавалася тижнем неволі, а година перетворилася на вічну каторгу. Пригадалися рядки вірша Бориса Грінченка:

*Як той дуб, ти гордо стій.
Хай ні зради, ні догани,
Ані муки, ні кайдани
Дух зломить не зможуть твої!*

Палко бажаю, щоб так і сталося. Але залізні пута розгризають кістки й уже, здається, добираються до духу. Цілковито знемігшись, я попросив у службовця хоча б наперсток води.

– Нельзя! – відрізав той. Однак вийшов на коридор, порозирався навсебіч, відтак повернувся до камери, зачинив двері, набрав із крана у склянку води і тремтячими, може, від страху, руками підніс мені до вуст.

Я глянув на того чоловіка і з вдячністю промовив:

– Спасибі вам, добродію, за чуйне серце. Благословенна доля хай нагородить вас!

Ніч наближалася до світанку, а я був близький до загибелі в кайданах. Знесилений до безтями, присів навпочіпки й зараз же неприємний розпластався на підлозі. Очуняв, коли огрядна фельдшерка тицьнула мені під ніс якусь пляшечку – мабуть, з амоняком. Я лежав на підлозі, вже розкований. Шия, руки, ноги, крижі боліли, я не міг

підвестися. Службовець подбав, щоб вартовий приніс мені горнятко чаю й 200 грамів хліба. Така проста перекуסקа під-кріпила мої сили. На зміну моєму благодійникові прийшов старший по корпусі, на вигляд грубуватої вдачі, і з ним я провів тут остаток ночі. Вранці до кімнати зазирнув слідчий і наказав віднести мене до камери.

Та недовго довелося мені побути тут, у гурті арештантів. Десь ополудні старший по корпусі знов покликав на допит. Мене збентежило, що цього разу супровідну варту доповнив старший лейтенант.

Конвой завів мене до просторої кімнати на першому поверсі, що своїм умеблюванням нагадувала судову залу. Вартові вказали мені на сидіння спереду, неподалік від великого письмового стола, а самі зайняли місця по боках.

Невдовзі з бічних дверей фронтової стіни ввійшли три старшини вищого розряду НКВД, а за ними мій слідчий і старший лейтенант. Вартові та я підвелися. Старшини засіли за письмовим столом, а обабіч них повмощувалися на стільцях слідчий, старший лейтенант і писар. Останній зачитав, що трибунал НКВД у складі трьох осіб (він назвав прізвища членів трибуналу) судитиме підсудного Ніньовського Василя Івановича за статтею 54 (пункти 2, 6, 11)⁹⁹ Кримінального кодексу УРСР.

Член трибуналу, що сидів ліворуч, зачитав звинувачувальний акт, після чого правобічний член трибуналу запропонував десятихвилинну перерву для ви-несення вироку. Судді вийшли у бічні двері.

Перерва проминула, судді знову зайняли свої місця. Середній член трибуналу підвівся й зачитав, що на основі статті 54 (пункти 2, 6, 11) Кримінального кодексу УРСР трибунал на сьогоднішньому засіданні визнав підсудного Ніньовського Василя Івановича повністю винним і засудив його до вищої міри покарання – розстрілу, без відстрочення виконання вироку. На тім судове засідання скінчилося. Члени трибуналу підвелися й вийшли у бічні двері.

Почувши цей жахливий присуд, я заціпенів. Здалося, що ворожа московська куля вже прошила мій мозок і життя моє серед тріскотні пострілів дійшло кінця. Вартові рвучко схопили мене за руки, викрутили їх позад спини, наділи наручники, вивели на коридор і пе-

⁹⁹ Пункт: 2 – Контрреволюційна діяльність; 6 – шпигунство; 11– участь у підпільній організації.

редали посиленій охороні. Два стражі взяли мене поміж себе. Попереду енкаведист із папкою під пахвою – командувач посиленої варті. За ним два охоронці з наганами наготові й такі ж два позад мене. Коридором ми спустилися в підвал і зайшли до камери метрів 5х5. Фронтowa й бічні стіни, наче в бункері, знизу догори заставлені мішками з піском. Посередині фронтowej стіни – односхідцева площадка десь 1х2 метри. «Тут і скінчиться моє життя, не давши мені змоги забити хоча б одного ворога рідного народу», – гірко подумав я.

Командувач наказав доставити засудженого на місце страти й після того, як два енкаведисти схопили мене під руки й завели на підвищення, видобув із папки вирок і вголос прочитав, що трибунал НКВД на окремому засіданні засудив Ніньовського Василя Івановича за вже згаданими статтями до вищої міри покарання – розстрілу, який без відстрочення виконують два стрільці з посиленої охорони.

Він звелів зав'язати засудженому очі й повернути його обличчям до фронтowej стіни. Два службовці чітко виконали й цей наказ. Командувач підійшов до мене, перевірів пов'язку на очах. Один із поміж енкаведистів запитав, чи не можна б зняти з мене пов'язки й обернути обличчям до стрільців, бо «петлюрафській аунавец» на це заслуговує.

– Нет, нельзя! Порядок адін для всіх!¹⁰⁰ – відказав начальник варті.

Пролунала команда, бахнули два постріли.

Мені здалося, що куля наскрізь продірявила мій мозок. Нерви рвалися, наче мотузки з лика, у вухах лунали постріли. Я знав, що ще живу, але страх паралізував усі мої чуття і скував м'язи, ноги мертвими стовбурами вросли в поміст. Сковані за спиною руки позатерпали, мовби скам'яніли.

– Ти іщю живий, дьявольській вирадак?¹⁰¹ – гукнув командувач, смикнувши мене за рукав. Він наказав двом підлеглим зняти з моїх рук кайдани, пов'язку з очей та відвести мене до камери. Інші охоронці стали у дві шеренги й, коли я виходив, били прикладами під ребра, копали, шарпали, обкладали штурханами. Стогнути, я ледве доплівся до камери.

¹⁰⁰ – Ні не можна! Порядок одинаковий для всіх!

¹⁰¹ – Ти ще живий, диявольський виродку?

БАР'ЄРИ РОЗПАЧУ

Коли я йшов під конвоєм із камери фіктивного розстрілу, то зауважив у глибині коридору гурт робітників, які під орудою чотирьох старших по корпусі натягали довгу й широку міцну сіть, прив'язували й укріплювали її між двома довгими бар'єрами зовнішнього і середнього крила тюрми. Я глянув угору й побачив між бар'єрами третього і четвертого поверхів такі ж, уже готові натягнуті та прикріплені сіті.

Згадалося мені, як три місяці тому камерний «телефон» повідомив сумну новину. На світанку того дня один арештант, якого тяжко скатував нелюд Уласенка, під наглядом вартових повертав із допиту до своєї камери. Опинившись на третьому поверсі, він вирішив накласти на себе руки, аніж терпіти страшні муки в енкаведистському пеклі. В одну мить чоловік той стрибнув через бар'єр і розбився об бруківку. У такий спосіб спасенна його душа навіки розв'язалася з московським дикунством.

У камері я сказав друзям, що бачив, як кріпили сіті між бар'єрами на поверххах тюрми. Вони ж переповіли мені вчорашню вістку з нашого «телефону». Позаминулої ночі з камери третього поверху покликали на допит дівчину Марту (прізвище забулося). Опинившись на коридорі між двома вартовими, арештантка вилучила слухну мить, перестрибнула через бар'єр і впала на бруковану площу. Три ночі перед тим Марту катували Уласенка і трійка його розбишак. Вони роздягли дівчину догола, глумилися з неї, гидко матюкали, щипали за груди, до непритомності били ремінним пасом по голих стегнах, заставляли клячати на підсушеній кукурудзі, гатили по обличчю, а щоб не кричала, затикали рот кляпом.

Оте друге самогубство серед арештантів, мабуть, і змусило начальника тюрми натягти між бар'єрами сіті. Ніхто не знає, коли й де поховали Марту. Мабуть, закопали десь, посадили зверху деревину або прикрили дерном, щоб і сліду не зосталося. А може, енкаведисти-хеміки знищили її тіло хемічними засобами в балії якоїсь лабораторії?

Коли вартові вели мене з камери фіктивного розстрілу, мені теж захотілося було перестрибнути через бар'єр і розпрощатися з життям. Адже мої нерви, м'язи, все тіло вже неспроможні були витри-

мати тортур у катівні цих нелюдів. Побачивши сіті між бар'єрами, я зрозумів, що мій час для самогубства ще не наспів.

ЗРАДНИК НА ОЧНІЙ СТАВЦІ

Під час вечері старший по корпусі викликав дев'ятьох в'язнів на допит, не пропустивши й мого прізвища. Між двома вартовими зійшов я на партерний поверх, де розмішувалися «шкафи». В один із них увіпхнули мене. Труна та була без прилавка. Стояти довелося довго. Ноги цілковито задубіли. Затхле повітря спирало дихання, а гидотний нафталін спричиняв безперервний кашель. Декілька разів я стукав у двері, нарешті підійшов вартовий:

– Што такоє?¹⁰² – гукнув і пішов геть.

Мої ноги зовсім залякли, втратили чутливість і здатність рухатися, а в крижі наче хтось довгий кілок застромив. Я почав щосили барабанити в двері. Підбіг охоронець:

– Ти што, сумашедший, а?¹⁰³ – визвірився, відтак відімкнув двері й гаркнув: – Вихаді, сволачь!

Коли я вийшов, вартовий копнув мене під бік.

– Пашлі! – гаркнув і повів до слідчого.

Черенков сидів за бічним столиком з усякими наїдками. Шматки піджареної ковбаси, ячня, чотири скибки шинки, п'ять куснів пшеничного хліба, три бублики, цукор, чай дратували мій виголоджений шлунок. Слідчий звелів мені сісти й почекати, доки він упопрається з вечерею. Уминаючи всю ту смакоту, він поспитав:

– Как дела¹⁰⁴, Васілій Іванавіч?

– Голодні діла, – відказав я, а сам подумав: «Ось ти, дідьчий сину, розкошуєш на українських харчах, на українській землі, а нас поневолюєш». Черенков буркнув, що, мовляв, не слід брехати, а треба казати правду, тоді він, слідчий, міг би дозволити прийняти передачу від родини, щоб і я міг зажити такої смакоти.

Упоравшись із їжею, Черенков уместився при письмовому столі й, перебігши очима якийсь папірець, запитав, як часто бував я в

¹⁰² – *Що таке?*

¹⁰³ – *Ти що, божевільний?*

¹⁰⁴ – *Як ся маєте?*

селі Лісках та кого там знав. Я відповів, що в Лісках бував тоді, коли в тамтешній читальні ставили оперету, а я виконував у ній головну роль. В тому селі жили мої далекі родичі Петро, Дмитро й Катерина Прокопиви. Окрім них трьох, я знав іще Миколу Цісяка й Михайла Гуменюка, бо з ними грав у виставах.

– А читальня «Просвіти» в Лісках була «гньоздишкам аунафцеф»¹⁰⁵ – докорив мені слідчий.

– Таку назву, – відповів я, – вигадали в закутках НКВД. Насправді ж у кожній читальні «Просвіти» вирувало національне життя, бо польські окупанти полонізували українців. У Лісках, наприклад, лише чотири жидівські родини мали хайдер, себто свою школу гебраїзму, а української мови в державній школі не навчали від першої кляси.

Слідчий став гостро картати мене за назву «жид» замість «єврей». Я й тут йому перечив:

– У Польщі кожний жид називав себе жидом. Таку ж назву вживають чехи, французи.

Недослухавши моїх пояснень, Черенков поспитав, скільки євреїв живе в моєму родинному Жукотині.

– Старожили кажуть, – відповів я, – що перед 1911 роком дві родини мали там свої корчми, в яких селяни пропивали всі свої статки. Та якось один шинок згорів, незабаром таке ж лихо спіткало й другу корчму. Погорільці перебралися до міста.

Слідчий виразно дав мені зрозуміти, що єврейські шинки в Жукотині були навмисне спалені, й до нього доклав рук мій батько, Іван Миколайович Ніньовський.

– Люда в селі оповідають інакше, – заперечив я. – Кажуть, що обидві корчми були під солом'яною стріхою. Вечорами туди заходили на чарку парубки, і, мабуть, чиясь необережно кинута цигарка й спричинила пожежу. Мій батько – наполовину каліка, неписьменний, не курить і не п'є, тож ніяк не міг бути причетний до підпалу.

– У мене є донос, – вів далі слідчий, – що колись твій батько співпрацював з антисемітською організацією, ворожо настроєною проти жукотинських євреїв.

¹⁰⁵ Гніздечком оунівців.

Я відповів, що донос невірно висвітлює діяльність мого батька. У селі було церковне братство, яке вело наступ проти пияцтва і куріння. Батько мій хоч і походить із бідної родини, але теж був членом того товариства й завжди казав, що горілка й тютюн нищать людині здоров'я й видурюють у неї тяжко зароблені гроші.¹⁰⁶

Черенков звелів, щоб я попрацював над окремою письмовою роботою про село Ліски. Він понумерував п'ять аркушів паперу й разом з олівцем подав їх мені. Я мав відповісти на низку запитань: Які книжки були в читальняній бібліотеці (вказати назви)? Хто був головою читальні «Просвіти»? Портрети яких українських гетьманів висіли на стінах читальні? Хто був провідником молоді? Хто виступав у читальні з доповідями й на які теми? Назвати таємні місця моїх зустрічей із членами ОУН Михайлом Гуменюком, Миколою Цісиком, Петром і Дмитром Прокопівими (не забути відзначити, що я як провідник давав названим особам інструкції щодо повалення радянської влади в Україні). Назвати членів драматичного гуртка й хору та їхніх керівників.

Слідчий покликав свого помічника, передав мене під його варту, а сам вийшов із кабінету. Я взявся виконувати його завдання. Не сумнівався, що на кожне дане мені питання енкаведисти вже мають відповіді від місцевих лісківських доношувачів. Ясна річ, що Черенков порівняє їхні свідчення з моїми й побачить, що вони так далекі, як земля і небо. Отже, тортур мені не уникнути. Роботу я закінчив перед самим світанком і здав її вартовому під розписку.

— Пашлі! — скомандував той.

На партерному коридорі відчинив «труну», ввіпхав мене досередини, замкнув двері й подався геть. Я знов попав до тієї ж шафи без прилавка, що й перед допитом. Була вже обідня пора, як корпусний відімкнув двері й повів мене, закостенілого й голодного, до 132-ї камери.

Наступного дня в обід старший по корпусі гукнув крізь дверці:

— Ніньовській, на дапрос!

¹⁰⁶ Батька мого двічі заарештовували коршівські енкаведисти, звинувачуючи його в антисемітській діяльності. Але свідки, на яких тато покликався, підтвердили, що він належав до товариства «Відродження», що боролось з пияцтвом і курінням, проповідувало тверезий спосіб життя. По деяких допитах старого батька-каліку звільнили.

Виклик на допит такої пори нічого доброго не віщував. Двері відчинились, я опинився між старшим лейтенантом і старшим по корпусі. З ними зійшов на партерний коридор до вже знайомої малої камери з перегородкою, призначеної для очної ставки. Вартові посадили мене на лаві на підвищенні й самі посідали обабіч. Через кілька хвилин за перегородку ввійшов мій слідчий, за ним – Василь Марусяк, а відтак Грігорій Нікалаєвіч Бичков – майор НКВД з Коршева. Усі три зайняли свої місця, й дійство почалося.

Слідчий. Свідок Марусяк, назви прізвище, ім'я й по батькові арештованого, який перед тобою за перегородкою.

Свідок. Цей арештований називається Ніньовський Василь Іванович, націоналіст і фашист із села Жукотина, який часто-густо перебував у Лісках, маючи зв'язки з лісківськими націоналістами.

Слідчий. Свідок Марусяк, відповідай на питання конкретно, без залучення інших справ. Кого з Лісок часто-густо провідував Ніньовський Василь Іванович?

Свідок. Ніньовський Василь Іванович часто провідував Гуменюка Михайла, Цісика Миколу, Прокопіву Петра і Прокопіву Дмитра.¹⁰⁷

Слідчий. Які політичні справи в'язали Ніньовського Василя Івановича з названими лісківчанами?

Свідок. Ніньовський Василь Іванович як місцевий провідник Організації Українських Націоналістів передавав названим лісківчанам інструкції вищої команди ОУН.

Слідчий. Свідок Марусяк, назви таємні місця, де Ніньовський Василь зустрічався з Гуменюком Михайлом, Цісиком Миколою, Прокопівим Петром і Прокопівим Дмитром.

Свідок. Ніньовський Василь Іванович користувався кількома такими місцями: в ліску за залізничними рейками, в ліску під Глибокою, на цвинтарі, у ліску на Жолобах.

Слідчий. Свідок Марусяк, чи відомо тобі, як Ніньовський Василь Іванович влаштовував таємні зустрічі?

Свідок. Брат Василя Ніньовського Дмитро – він тепер у тюрмі – накладав у кошичок черешень або сливок, іншим разом яблуку, ішов із Жукотина до Лісок, бачив там Прокопіву Петра й повідомляв його

¹⁰⁷ *Імена по батькові виминаємо.*

про місце зустрічі, а Петро Прокопів передавав цю вістку Гуменюкові Михайлові й Цісікові Миколі.

Слідчий. Чи свідок Марусяк знає, хто в читальні «Просвіти» в Лісках виголошував політичні доповіді та на які теми?

Свідок. У читальні «Просвіти» в Лісках зазвичай були два доповідачі: Ніньовський Василь і Цісік Микола. Вони й виголошували доповіді. Ніньовський Василь віддавав перевагу таким антисоветським темам:

- обросійщення української мови;
- обросійщення українських шкіл в Україні;
- обросійщення назв українських сіл, містечок, міст, рік, вулиць, проспектів в Україні;
- обросійщення українців у Червоній армії;
- червоноармійське командування засилає українських новобранців в Азію, а російських – до України;
- червоноармійське командування рідко коли допускає українців до високих старшинських звань, зате жидівських генералів налічується майже сотня;
- українських робітників з України вивозять на Сибір, а до України переселяють росіян;
- в Україні ставлять пам'ятники російським діячам;
- організований за наказом із Москви голод винищив понад десять мільйонів українців;
- слушний час назріває: українці повалять комуністичну владу в Україні й настановлять націоналістичну владу.

Очна ставка зі свідком Марусяком закінчилася. Вартові відвели мене до камери.

КІНЕЦЬ ДОПИТІВ. СУД. ВИРОК

По сніданку четвертого дня після очної ставки з Марусяком корпусний знову викликав мене на допит.

Ми зійшли на партерний коридор. Корпусний відімкнув уже добре знану мені «труну» без прилавка:

- Валяй туди!¹⁰⁸ – гаркнув і зачинив за мною двері.

¹⁰⁸ – Залазь туди!

Проминуло чи не три години. З кухні для тюремної обслуги потягло запахом смаженого м'яса. У шлунку мені забурчало, під серцем занило, а ноги і спина застрягли від тривалого стояння у «труні». На коридорі неабиякий рух. Мабуть, енкаведисти квапляться до «сталофкі»¹⁰⁹ жерти апетитну українську смаженину, щоб мати силу бити, катувати, копати, вибивати дух з українських в'язнів на їхній прадідівській землі. Нарешті обідня пора скінчилася, бо підійшов вартовий, випустив мене з «труни» й завів до кімнати слідчого.

Черенков спитав, чи я добре зрозумів відповіді свідка на останній очній ставці. Я відповів, що так.

– Ось тут дві копії свідчень Марусяка Василя – російською й українською мовами. Перечитай обидві й підпиши кожну сторінку.

Я зауважив, що Марусякові звинувачення ґрунтуються на його власних вигадках. Адже на очній ставці слідчий не питав мене, чи насправді було так, як стверджує свідок; не дав мені змоги віч-навч підтвердити чи заперечити факти, що їх він називав, і, таким чином, визнати або ж спростувати свою провину. Черенков відповів, що це зайве, бо суд все одно візьме Марусякові свідчення за доказ моєї вини.

Я миттю обдумав своє становище. Якщо не підпишу протоколу очної ставки, то продовжу собі муки в руках енкаведистських деспотів, а опісля мене все одно розстріляють. Тож чи не краще одним розчерком пера уникнути подальших тортур? Я підписався на обох копіях.

Черенков був помітно задоволений. Він сказав, що слідство в моїй справі закінчилося¹¹⁰ і незабаром мене судитиме Військовий трибунал за статтею 54 Кримінального кодексу УРСР, пункти 2, 6, 11. Відтак пояснив, що пункт 2 стосується збройного повстання з метою повалення советської влади; пункт 6 визначає кару за шпигунство на користь чужої держави, а 11 – кару за участь у підпільній антисоветській організації. Коментуючи пункт 6, Черенков дав переглянути моє попереднє пояснення про лист Ольги Фроляк із німецької окупаційної зони в Польщі. Перечитавши текст, я побачив «свій» підпис під протоколом, який давніше відмовився підписати.

¹⁰⁹ *Їдальня.*

¹¹⁰ *Цей довгожданий момент був останнього дня квітня 1941 року.*

Виявляється, що енкаведисти вміли не лише вправно вибивати «щиросердечні признання», а й майстерно підробляти чужі підписи.

Про цей сфальшований підпис я не сказав слідчому нічого, бо Черенков міг відкликати мою справу про закінчення слідства і знов віддати мене до рук нелюда Уласенка із такими ж його помічниками.

Слідчий погукав вартового, щоб відвів мене до камери. Покидаючи цей осоружний кабінет, я подумки кляв його господаря: «А щоб ти, худобино, хоч раз попав у ті ж пазурі, в яких побував я!».

Друзі в камері вітали мене із закінченням слідства, а отже, й подальших тортур. Мені ж моторошно було дивитися на щораз нових скатованих арештантів із поламаними ребрами, понівеченими вухами, повибиваними зубами. Я співчував їм, допомагав усім, чим міг, потішав сердешних, упевняв, що й у їхнє тюремне віконце загляне колись сонце.

Минав третій тиждень після цієї події, як старший по корпусі подав мені крізь дверці виклик на суд. Перед сніданком останнього травневого тижня 1941 року¹¹¹ два старші по корпусі й корпусний при повній зброї викликали мене з камери на коридор, скували руки позад спини, звели на в'язничне подвір'я, увіпхали до «чорного ворона»¹¹² й посадили на лавку. Чотири вартові, теж при повній зброї, й дев'ять підсудних із нашої групи¹¹³ вже були в машині. «Чорний ворон» помчав до будинку обласного суду. Прибувши на місце, примкнув задом до бічного входу, щоб перехожі не зауважили гурту в'язнів. П'ять вартових ударами прикладів спрямували арештантів у бічний коридор, там їх розкували й повели до судової зали, де десять підсудних із п'ятьма стражами вже чекали нашого поповнення.

Стінний годинник показував дев'яту ранку, як пролунав голос:
– Встати! Суд іде!

Із бічних дверей фронтної стіни увійшла трійка військових старшин, які, посадивши на суддівську лаву, глипали на зарослих,

¹¹¹ Моя пам'ять не зберегла точної дати.

¹¹² «Чорний ворон» – цілковито закритий, чорного кольору автомобіль, призначений для перевезення в'язнів.

¹¹³ Групу з 44 осіб, заарештованих у Коршівському районі, по закінченню слідства у Станіславській тюрмі розділили на дві групи підсудних: 20 і 24 особи.

немитих, виснажених, схудлих, із синцями на тілі, вбраних у дране лахміття людей, які чекали їхнього вироку.

Розпорядник оголосив, що суддівська колегія Військового трибуналу 12-ї армії Київського особливого військового округу у складі полковника Кокоші (голова), підполковника Соловйова і майора Гріншпана¹¹⁴ (члени колегії) на виїзній сесії у Станиславові судитиме групу осіб (назвав прізвище, ім'я та по батькові кожного) за статтею 54 Карного кодексу УРСР – пункти 2, 6, 11.

Далі засідання вів голова суддівської колегії. Він прочитав поросійськи звинувачувальні акти на кожного підсудного. Праворуч від суддів на окремій лаві сидів адвокат, себто оборонець підсудних, Штмпель. Час від часу він щось відзначав у своєму записнику. З лівого боку від лави суддів за письмовим столом секретар, лйтенант Скорик, вів протокол засідання.

О годині 12 голова колегії припинив читання й оголосив обідню перерву. Судді вийшли. Два лйтенанти з вартовими відвели підсудних до окремої зали в підвалі. Там кожний дістав 300 грамів хліба, оселедець, чай і дві грудки цукру. О першій годині всі повернулися до судової зали. Через півгодини увійшли судці й голова колегії продовжив читати звинувачувальні акти. Раптом один із-помежи в'язнів підняв руку. Голова зауважив це:

– Є якесь питання?

Підсудний відповів, що не зрозумів звинувачувального акту російською мовою. Зненацька багато рук потяглось угору. Сконфужений голова дав знак опустити руки й мовив:

– Як тільки закінчиться читання російською мовою, почнеться читання по-українськи.

Члени колегії Гріншпан і Соловйов нервово перезирнулися. Їх аж пересмикнуло, коли почули таке рішення.

Лише другого дня, десь о третій годині, читання звинувачувальних актів російською мовою було завершено. Третього дня о дев'ятій ранку Кокоша почав читати українською мовою¹¹⁵ і закінчив аж близько четвертої години наступного дня.

¹¹⁴ *Імена та по батькові забулися.*

¹¹⁵ *Залишилося тямницею, чи переклад із російської мови на українську був заздалегідь заготовлений, чи голова колегії перекладав текст експромтом.*

Судовий розгляд п'ятого дня почався о дев'ятій ранку. Голова колегії питав кожного підсудного, чи визнає свою провину. Всі відповідали однаково:

– Винен.

Лише Михайло Гуменюк несподівано заявив:

– На допитах мене сильно били, мучили, брали на фізичні тортури. Я підписував зізнання в тому, в чому не винуватий.

У судовій залі були присутні й слідчі. Почувши заяву Гуменюка, вони злегка занепокоїлися, а обличчя Уласенка та його помічників аж побагровіли.

– Спокойна!¹¹⁶ – гукнув Кокоша й оголосив 10-хвилинну перерву для консультації колегії.

По консультації голова повідомив, що з уваги на скаргу підсудного Гуменюка Михайла Семеновича його звинувачувальний акт колегія вилучила з судових актів і передала справу на повторне слідство. Він нічого не сказав про жахливе катування підсудного під час слідства. Судовий розпорядник дав знак двом вартовим, які відразу ж скували Гуменюка й вивели із зали.

Голова передав слово членам колегії підполковникові Соловйову та майорові Гріншпану. Обидва штампованими фразами говорили, які страшні злочини вчинили підсудні «проти советської влади, советської держави і советського народу», й вимагали для всіх смертної кари.

Після них полковник Кокоша надав слово адвокатові Штампелю. Той довго торочив, який нелегкий має обов'язок, бо мусить захищати громадян, які тяжко завинили перед советською владою, советською державою та советським народом, зрадили советську родину. Ясна річ, що за такі злочини суд застосує до них найвищу міру покарання – розстріл. Але він як адвокат звертається до колегії з проханням дозволити тим підсудним, які щиро визнали свою провину під час слідства, звернутися до Верховного суду СРСР, аби той замінив їм смертну кару на довіготермінове ув'язнення. Цей «оборонець» не лише не боронив своїх підзахисних, хоч мав для цього довгу низку підстав, а навпаки, виправдовував для них кару смерті.

¹¹⁶ – Спокойно!

Кокоша оголосив годину перерви. Суд вийшов до окремої кімнати.

По перерві голова сповістив, що він і члени його колегії винесли вирок: шістнадцятьох осіб засудити до вищої міри покарання – розстрілу, двох – на п'ятнадцять років ув'язнення і п'ять років заслання у віддалені райони Советського Союзу й одного підсудного – на десять років ув'язнення і п'ять років заслання¹¹⁷. Голова зачитував поіменно кожного й винесений йому вирок. Серед рокованих на смерть був і я. Колегія також вирішила надати всім засудженим право звернутися до Верховного суду ССРСР із проханням про пом'якшення міри покарання.

Судовий розгляд закінчився. Вартові скували в'язнів по два разом і «чорним вороном» повезли до тюрми.

КАМЕРА СМЕРТНИКІВ. ДОДАТКОВИЙ ВИРОК

У тюрмі в'язнів розкували. Кожного засудженого до розстрілу два вартові відвели на третій поверх – до камер смертників¹¹⁸. Від звичайних ці камери відрізнялися міцнішим укріпленням, кованими з важкого металу дверима, які впоперек засувалися важкою залізною штабою, що замикалася великою масивною колодкою. Перш ніж впустити до смертників, старший по корпусі з двома вартовими завели мене до маленької кімнатки, роздягли догола й пильно обшукали, чи не маю заборонених предметів¹¹⁹. По обшуку відправили під камеру, відімкнули ковані двері, жбурнули мене досередини, засунули двері штабою й замкнули на колодку. Дев'ять приречених зустріли новачка такими словами:

– Ще один приятель смерті й ворог енкаведистських песиголовців! Звідки Бог послав?

Я розповів їм про арешти в Коршівському районі, про 132-у камеру та її мешканців, про суд та вирок дев'ятнадцятьом в'язням.

¹¹⁷ Останні три підсудні були віком 15 і 14 років.

¹¹⁸ Так у тюрмі називали засуджених до страти.

¹¹⁹ Моєї голки в рубці під час обыску не знайшли.

Розказав і про недавню «телефонну» вістку з долішньої камери. «Телефоніст» оповів, як один арештант під час півторадобового допиту сказав слідчому, що має потребу вийти до кльозету. Слідчий покликав вартового, щоб той пильно за ним стежив.

Советський Союз, що «культурно переганяв буржуазний Захід», подбав навіть про те, аби в кльозетах були нарізані восьмушки шерехатої газети «Правда», щоб тією «Правдою» люди витирали зади. Допитуваний, постогнуючи собі на сидінні, взяв восьмушку, і в очі йому впав заголовок: «Німецькі дивізії й танки уздовж Сяну». Чоловік хутко заховав папір глибоко за рукав, а оправившись, взяв ще три восьмушки й вийшов. Вартовий поспитав, що в того у жмені. В'язень відповів, що газета на цигарки.

– Нельзя, брось ета, сабака!¹²⁰ – гавкнув вартовий.

По допиті арештант із зарукавною восьмушкою опинився у своїй камері перед «політичною комісією». Читали надруковану вістку про те, що за останні два місяці уздовж Сяну зосередилися понад три мільйони німецьких солдатів, близько двох тисяч танків, 1600 бойових літаків, бригади саперів, 10 штурмових дивізій тощо. Советське головне військове командування звернулося до головного військового командування Німеччини, щоб дали пояснення з приводу нагромадження ударних дивізій уздовж німецько-советського кордону. Німецьке командування пояснило, що то є тимчасові нічні маневри. До повідомлення додано, що советський комісар закордонних справ висловив винятково гострий протест німецькому міністрові закордонних справ і заявив, що на німецьку фортифікацію східного кордону Советський Союз відповідь адекватними заходами.

У нашій камері смертників вістку про скупчення німецьких військ уздовж Сяну коментували по-різному: «Війна Німеччини з советами висить на волоску!». «Для війни німцям конче потрібний запас збіжжя, отже, війна почнеться по жнивах». «Німці нападуть спочатку на Англію й аж опісля, через рік, ударять по ССРСР». «Спочатку вони, мабуть, завоюють Галичину й Волинь, озброяться до зубів і лише наступного року підуть проти москалів». «Коли б не почалася ця війна, нас ніхто не врятує від розстрілу». «Як лише німці

¹²⁰ – Не можна, кинь це, собако!

вдарять по советах, енкаведисти перед втечею замінують тюрму». «Треба застановитись, як нам боронитися в той час, коли песиголовці братимуть нас на розстріл».

1-й в'язень. Мабуть, чотири сильно озброєні енкаведисти поведуть на розстріл одного або двох смертників. Як лише відчиняться двері, ми всі миттю кинемося на охоронців і постараємося роззброїти хоча б одного з-поміж них. Той, що дістане зброю, наміряться на песиголовців, а інші в'язні захоплять серед них хоча б одного заручника.

2-й в'язень. Хіба ті душогуби не передбачать таких обставин, як плянує наш побратим? Їхні вартові постійно тримають зброю наготові. Вони завжди з недовірою ставляться до нас. На будь-який підозрілий рух ворог готовий відповісти кулею.

3-й в'язень. А розстрілюють вони хіба не кулями? Яка ж різниця, загинути від тієї ж кулі в камері чи десь у закутку?

4-й в'язень. Чи не краще спробувати ось тут, у камері? Чотири з нашого гурту виступлять у ролі енкаведистів, а решта будуть на них наступати, роззброювати, брати заручників.

Усі разом. Так, спробуймо! Може, нам пощастить!

Два тижні підряд смертники нашої камери щодня тренувалися, готувалися до можливої сутички: вправлялись у стрибках перевертом, угору, привчалися бити кулаком і ребром долоні, брати заручника.

Одного дня після полудня відчинилися дверцята, старший по корпусі назвав моє прізвище й подав мені повістку – виклик на суд, що мав відбутися через два дні о дев'ятій годині ранку.

Дивно! Може, то якась помилка: адже ж я вже був суджений на смерть.

Третього ранку лейтенант і два вартові викликали мене з камери, скували, і під їхньою вартою я вийшов на тюремне подвір'я. Там мене увіпхали до «чорного ворона», де вже сиділи Степан Семків, Іван Беркешук і ще два арештанти, прізвища яких забулися. Всі чотири із Княздвора біля Коломиї. «Чорний ворон» помчав нас до будинку обласного суду. Вартові миттю повели нас до малої судової зали.

О 9 годині трійка засіла на судовій лаві й голова трибуналу став зачитувати російською мовою звинувачувальний акт на підста-

ві пунктів 2 та 11 статті 54 Кримінального кодексу УРСР. Як лише закінчив, усі підсудні заявили, що російська мова для них цілком-то недоступна. По короткій перерві голова зачитав звинувачення по-українськи. В ньому вказувалося, що в Княздворі діяла сильна українська націоналістична підпільна організація, яка ставила собі за мету збройним шляхом повалити соціалістичну владу в Українській Радянській Соціалістичній Республіці й установити самостійну Україну з буржуазно-фашистським режимом.

Степана Семківа в акті названо провідником тієї підпільної організації й керівником збройного заколоту проти соціалістичного ладу УРСР, Івана Беркешука – заступником провідника, а Василя Нінювського – активним пропагатором цього контрреволюційного виступу.

Пізно ввечері голова судової колегії оголосив вирок: Семківа Степана й Беркешука Івана засудити до смертної кари з правом просити Верховний суд ССРСР про помилування; Нінювського Василя Івановича і четвертого підсудного – на 15 років ув'язнення і 5 років заслання; п'ятого підсудного, з уваги на його юний вік, – на 10 років ув'язнення і 5 років заслання.

Вартові позаковували нас усіх і «чорним вороном» відвезли назад до тюрми. Мене й Семківа передали старшому по корпусі середнього крила, а той із вартовими повів нас на третій поверх і помістив до камери між одинадцятьох смертників. Усі якраз жваво обговорювали цікаву вістку, почуту через «телефон» від сусідів. У долішній камері між в'язнями є нещодавно заарештований старший по корпусі Горошко Юрій Петрович. Енкаведисти позривали з нього підстаршинські відзнаки, побили й кинули до камери за порушення тюремного режиму й нехтування службовим обов'язком.

Пізно вночі Горошко вів із допиту побитого, скатованого арештанта. Чоловік той, затятий курець, побачивши, що його конвоїр палить, попросив хоч би півцигарки. Роззирнувшись на всі боки, Горошко тицьнув йому в кулак кілька цигарок і сірників. Та раптом із-за вугла налетіли два енкаведисти, схопили в'язня, і той випустив дарунок на долівку. Старші по корпусі сердито гаркнули:

– Гарошка Юрій Петрович, ти арештован!¹²¹

121 – *Горошко Юрій Петрович, ти заарештований!*

Горошко виклав цілу серію прийомів і способів, які застосовують при розстрілах засуджених у будинку тюрми.

3-помежи старших енкаведистів начальник в'язниці підбирає трійку довірених осіб, що виділяються серед інших особливо жорстокою вдачею, холодним серцем і здатні зберігати таємниці. Одного з-помежи вибраної трійки начальник призначає керівником, а той підбирає п'ятірку відданих старших по корпусі, одного з яких настановляє провідником. П'ятірка – це спомагачі трійки. Провідник п'ятірки підшуковує вісімку довірених чорноробів. Серед старшин-енкаведистів начальник іще підбирає шістку вправних безсердечних катів, які позмінно вбиватимуть рокованих на смерть.

Горошко також розповів, що в кабінеті начальника тюрми визначають чергу, кого зі смертників узяти на розстріл. Спершу викликають тих, при кому в часі їхнього арешту знайшли вогнепальну зброю. Услід за ними розстрілюють звинувачених у шпигунстві й підпільній діяльності, спрямованій на повалення советської влади, – провідників і членів ОУН та інших підпільних організацій.

Після того, як визначають кандидатуру жертви, трійка вдається до хитрощів. Її керівник вдягає білий халат, іде під камеру засуджених і дає черговому корпусному картку з прізвиськом смертника. Той крізь дверці велить в'язневі готуватися до лікарського огляду на туберкульоз. Згодом провідник трійки відмикає двері камери, засуджений виходить на коридор і, побачивши «медичного працівника», полегшено зітхає. «Медик» замикає двері й веде нещасного в підвал. Там десь у закутку вже чатують дебелі трійкарі. Лише засуджений переступив поріг, вони хапають його, затикають рот, кують назад руки й ведуть до камери розстрілів, де котрийсь із шістьох катів виконує вирок. Камера ця так суворо засекречена, що навіть Горошко не знає, ні де вона розміщена, ні яким чином страчують у ній людей. По виконанню вироку вісімка чорноробів під наглядом провідників трійки та п'ятірки старших по корпусі загортає тіло розстріляного у брезент. Пізно вночі вісімка під тим же наглядом вивозить двоколькою трупа і закопує його в розритому Театральному сквері, який до недавня перепляновували, рили, вирівнювали. Відколи перебудову скверу закінчили, засуджених уночі везуть у лісок Дем'янового Лазу й там розстрілюють, а чорнороби закопують їхні трупи в могилу. Місце розстрілу в'язнів енкаведисти пильно охороняють.

НА РОЗСТРІЛ

У судовій системі НКВД було встановлено, що до п'ятьох днів по винесенню смертного вироку засудженому давали змогу подати прохання до Верховного суду СРСР про «помилування», себто пом'якшення міри покарання. Зазвичай, доки відповідь із Верховного суду не надходила, рокованого на смерть не розстрілювали. Мені ж чомусь аж одинадцятого дня після суду старший по корпусі подав крізь дверці аркуш злежаного паперу, тупий недогризок олівця й буркнув:

– На, піши на памілаваніє!¹²²

Поклав я той папір на сукувату підлогу, ліг сам і став писати. У недогризку замість графіту був твердий темно-фіолетовий хемічний писак. Щоб олівець той писав, я плював на долоню, вмочував кінчик у слину й таким чином літера за літерою виводив лист до Верховного суду СРСР. Але волога так просякла папір, що на зворотній сторінці моє писання читалося справа наліво. Лист вийшов досить довгий, тож частину його я мусив розмістити на звороті аркуша поміж просякними рядками першої сторінки. В результаті послання моє нагадувало жмутки фіолетових закарлючок першоклясника. Я вирішив, що форма цього листа цілком відповідає «культурі» радянського судочинства.

Була друга половина червня 1941 року. Тюремний режим що не день змінювався. Пайку хліба зрізали до 200 грамів. Чай, себто підігріту воду, подають уже без цукру. Урізали також порції на обід і вечерю. Скидалося на те, що енкаведисти перейшли на воєнне становище.

Сьогодні 29 червня. З самого ранку в тюрмі зчинилася небувала метушня. З коридору раз по раз долинали рвучкі кроки, гамір вартівих та вигуки старших. Лець не щохвилини з грюкотом відчинялись і замикались двері то одної, то іншої камери. Десь у глибині коридору пролунав постріл із гвинтівки, згодом двічі застрочив легкий кулемет. Повз нашу камеру, дзвякаючи наручниками й ланцюгами, твердою ходою простували охоронці: один гурт, другий, третій... Мабуть, кувати групи в'язнів.

¹²² – На, тиши про помилуванія!

Раптом крізь коридорний галас донісся свисток вартового. У відповідь пролунали ще кілька свистків. Щось, либонь, трапилось, та важкі ковані двері не дають змоги побачити, що там, за ними, коїться. Неподалік від нашої камери хтось гидко криє московським матом, аж коридор здригається.

Годині о десятій біля наших дверей загупали ковані чоботи. Заскреготів замок, різко відчинилися двері – й о Господи! – у коридорі понад півтора десятка до зубів озброєних енкаведистів і прикордонників. Їхній командир грізно крикнув:

– Вихаді! Бистра, бистра!¹²³

Швидкими кроками конвоїри женуть нас довгими коридорами, а далі сходами на нижній поверх, під широкі, тяжкі, майстерно ковані двері. Вартовий відчинив їх, і конвоїри загнали нас поштовхами прикладів до просторої зали, битком набитої в'язнями.

Здивовано роззираюся навколо, вздовж, упоперек і вгору. Спершу подумав, що попав між божевільних до брудного, чи радше закопченого, просяклого гидким сопухом зганьбленого храму.

Навкруги під стінами на відстані, як я навгад визначив, що п'ять метрів розставлені параші. Їх тут чи не півсотні, а то й більше, причому всі без накривок. Біля параш постійно черга голих або напівголих обідранців у брудних дрантивих піджаках, без штанів, зарослих, беззубих, із перебитими носами, спухлими губами й вухами, з синяками на оголеному тілі. Дехто босий або в подертих черевиках без обцасів. Черга не витримує, задні пруть передніх на парашу, та перевертається, і смердючі екскременти розпливаються по теракотовій підлозі.

Поміж в'язнями вештаються самозвані обліковці. Без олівця чи пера, без паперу вони готові назвати кількість людей у залі, включаючи вибулих і прибулих. Згідно з їхніми підрахунками, число зігнаного сюди люду сягло вже 900.

На високих стінах зали – доволі широкі гіпсові карнизи, що сягають закопченого, блакитного колись неба оскверненої святині. На них розмістилися напівголі в'язні: деякі сидять, звисивши ноги, інші повлягалися боком, виставивши зігнуті коліна. Все це нагадує сцену з якогось циркового балагану. Дивишся на той цирк і дивиєшся, як

¹²³ – *Виходь! Швидко, швидко!*

удалося тим одчайдушним «артистам» видертися на таку височінь, аж до янголів, що спантеличено зиркають на них із закіптявілого, зашмульганого неба. І чудуєшся, чому не тріщать, не обриваються ці нетривкі гіпсові виступи під таким тягарем.

Пооддаль у залі окремо стоїть «святая святих» храму – поганьблений, обшарпаний, жалюгідний престіл, а на ньому й обабіч його теж сидять і лежать арештанти.

У тій великій залі каралися тільки українці. Політичні в'язні серед них становили майже 85 відсотків, а решта 15 відсотків сиділи тут за дрібну крадіж, прогул на роботі чи ще якусь дріб'язкову провину. То були здебільшого бідняки: наймити, халупники, безхатні – всі малограмотні або й зовсім неписьменні. Відповідно до марксо-ленінського принципу: «Кто бил нічем, тот станет всем» із них формувалися колгоспні бригади, керівники й прості члени яких крали кури, гуси, качки, збіжжя й усяку всячину, а районні суди карали їх за це ув'язненням від кількох місяців до двох років.

Арештанти 15-відсоткової групи не підпорядковувалися колективній дисципліні, були здебільшого неохайні, недбайливі, вперті, але спритні й одчайдушні. Якраз вони й позахоплювали собі місця на карнизах та на престолі.

В усіх тюремних камерах в'язні жили в небувалій тісноті, а в цій оскверненій святині скупчення було ще більше. Тиск, штовханина неволять м'язи, кості. Нема й клаптика вільного місця, щоб сісти, стати на коліна, лягти й випростати ноги.

Затикаєш долонями вуха, щоб барабанні перетинки не луснули від шуму, гамору, метушні, криків, вересків, зойків, грюкання, прокльонів й огидної лайки.

Під час австрійської займанщини, а відтак і за польського режиму та поганьблена святиня була тюремною каплицею. Під час недільних Богослужінь тут містилося, гадаю, десь 250 в'язнів. Та безвірно енкаведистське кодло осквернило й цю святиню.

За якийсь час двері каплиці з гуркотом відчинилися. По обох боках їх на коридорі стали два енкаведисти й довго зачитували зі списку прізвища в'язнів, а третій із карабіном гукав:

– Вихаді, вихаді в карідор!¹²⁴

¹²⁴ – Виходь, виходь на коридор!

Я не міг збагнути, навіщо заганяли нас сюди на кілька годин. Ніяк не розбереш азійських методів московського лєнінського ладу.

Ми вийшли на коридор. Енкаведисти похапцем уклали нас парами, й усі ми рушили за вісімкою охоронців, а друга вісімка разом із командиром крокувала позаду нас. Отак під вартою зійшли на тюремне подвір'я, битком набите в'язнями¹²⁵ в оточенні озброєних тюремників і прикордонників. Конвоїри долучили нас до загального гурту.

Прямокутне подвір'я оточене тюремними мурами. В одній зі стін велика тяжка залізна брама, в яку заїздять великі вантажівки. Ліворуч коло брами на підвищенні стоїть лейтенант зі списком у руках і вигукує прізвища в'язнів. Викликаний підходить, три енкаведисти хапають його, сковують руки й садовлять у кузов вантажівки, що стоїть упритул до брами. Така ж процедура відбувається праворуч.

Виснажені голодом, перевтомлені в'язні непокояться, щось говорять, перегукуються між собою, сперечаються. Вочевидь, сподіваються на якесь диво, що допоможе їм вирватися з цього пекла на волю.

Хтось торкнув мене за плече. Я озирнувся: брат, мій брат Дмитрик! Хоч яка була тіснява, ми обнялися, розцілувалися й заплакали. Киптарик на хлопцеві давно вже не білий, дрантивий, із плямами засохлої крові. Сказав мені, що йдуть поголоски, начебто нас вивозять із прифронтової смуги десь глибше в заплілля. Я зауважив, що то можуть бути лише чутки.

Пронизливий свисток, за ним другий, відтак постріл у повітря. В'язні трохи вгомонилися. Правобічний лейтенант викликає:

– Колоснюк Михайло Петрович!

Лівобічний:

– Ніньовський Дмитро Іванович!

Хутко прощаємося. Дмитро проштовхується поміж в'язнями. Я зором стежив за ним, аж доки не опинився він перед лейтенантом. Того дня я востаннє бачив рідного брата.

Я сказав своїм сусідам, що ось уже третю ніч енкаведисти вивозять кудись в'язнів. Чоловік, який стояв поблизу мене, оповів, що недавно він розмовляв з одним заарештованим цієї ночі чоловіком зі

¹²⁵ Зазвичай енкаведисти змушували в'язнів сісти й чекати подальших розпоряджень. Цьогоразу нікому сісти не веліли, щоб було більше місця для великого натовпу людей.

Станиславова. Його схопили поблизу тюрми: либонь, підглядав, як забирали в'язнів. Той чоловік каже, що людей із тюрми везуть кудись поза місто, мабуть, на розстріл. Він також сповістив, що вісім військовиків заклали міни під тюрму та що німецькі літаки розбомбили цистерни з паливом.

Тим часом люди, що стояли ближче до брами, нишком передали вглиб натовпу, що донедавна арештантів заковували в кайдани, а тепер їм в'язуть назад руки дротом або грубою мотузкою. Енкаведистам, певно, вже не вистачає наручників та ланцюгів.

Підійшла і моя черга. Я, звичайно, міг би не відгукнутися на виклик. Та чи врятувало б це мене? Звичайно, ні. Один в'язень промовчав був, коли назвали його прізвище. Охоронці хутко виявили «винуватця», били його, шарпали, копали, гатили ребром долоні по шиї, під нирки, відтак скували й кинули на машину.

Прощтовхавшись крізь юрбу, я наблизився до лейтенанта. Три здоровані тут же схопили мене, мотузкою міцно стягнули назад руки, підсадили й кинули лежма в кузов поверх інших в'язнів. Я був, мабуть, двадцятий і опинився в другій верстві від споду. Наскидавши поверх нас ще й третю, себто верхню, верству жертв, вартові натягли на ребристий каркас кузова брезент, і машина рушила у темну ніч услід за іншими вантажівками. За нами мчав автомобіль, повен озброєних енкаведистів.

У закритому кузові нічим дихати. Я встроїв ніс у шпарку між бортами і вбирив у себе п'янке повітря теплої червневої ночі, тишу якої пронизував гавкіт вівчарок в останній вантажівці з енкаведистами. Смужку світла від її фар я бачив крізь щілину в кузові. Машину різко підкидало на вибоїнах, що завдавало в'язням нестерпних мук, а нещасні зі спідньої верстви, мабуть, таки подушилися.

Раптом крізь шпарку я угледів жмуточок мерехтливого сйва світляної ракети. Остання вантажівка враз погасила фари. За хвилину почувся гул літака, а за ним кулеметні черги. Енкаведисти відповіли пострілами з гверів, вівчарки почали жалібно вити й голосно дзявкотіти.

Під час того сум'яття я відчув, що хтось вовтузиться наді мною біля заднього борту. Враз щось гупнуло на дорогу. Мабуть, хтось вистрибнув із кузова автомобіля, що з вимкненими фарами поволі просувався в темряві. Комусь із в'язнів верхньої верстви, певно, вдалося

розв'язати собі руки й зникнути в пітьмі. З енкаведистської вантажівки посипалися постріли, залунали вигуки:

– Сбежал, мерзавец! Держи єво!¹²⁶

Завалували вівчарки. Загриміли постріли з інших машин.

Тим часом колона з погашеними фарами поволі їхала далі. Десь не дуже далеко чути вибухи. Цікаво, що бомблять? Ех, хоч би одну бомбу вгатили в управління НКВД! Ще на тюремному подвір'ї я зауважив, що песиголовці, які в'язали й заковували своїх жертв, були надто схвильовані та знервовані. Тепер же нерви їхні, мабуть, цілковито порвуться.

Коли наш автомобіль звернув наліво, я відчув крізь щілину специфічні пахощі лісового повітря. Наче електричний струм пронизав мій мозок: тут, у ліску, нас розстріляють! Тут закінчиться моє життя!..

Водій проїхав ще трохи й зупинив машину. Вартові згорнули брезентове покривало. Крізь щілину я побачив світло фар передніх вантажівок. Там метушня, гамір, зойки, прокльони, собачий гавкіт. Мабуть, кати тягнуть в'язнів на розстріл. Ураз: бах! бах! бах!.. Стріляють без перерви. Часом чути, як гукають приречені:

– Гади! Прокляті вбивці! Ненаситні вампіри! Згинеш, паскудо, на гаку, за ребро!

І знов: бах! бах! бах!.. Постріли важкі. Стріляють не з наганів, а, мабуть, із гверів. Виють, скавулять вівчарки.

Якщо моє вухо правильно розрізняє постріли, то щонайменше чотири десятки енкаведистів убивають наших людей. Що три хвилини сорок душ траплять життя, гинуть від московських куль на рідній українській землі. Яка гірка іронія долі!

Уже тягнуть на розстріл в'язнів із передостанньої вантажівки. На передніх машинах усіх везли сидячи, а на передостанню й останню бідолах уже клали лежма: так можна вмістити втричі більше жертв. Кати поспішали. Впродовж тривалого нервового чекання дехто з приречених на цих двох машинах потрапив розв'язати дротяні чи мотузяні пута. Крізь щілину я пильно стежив за всім, що діється на передостанній вантажівці.

¹²⁶ – Утік, мерзотник! Лови його!

Вартові відкрили задній борт. Чотири енкаведисти гукнули:
– Вихади! Паскареє!¹²⁷

І диво! Двоє чоловіків з розв'язаними руками плигнули на двох енкаведистів, схопили їх за горло і стали душити. Та три вартові відвернули свої рушниці й кольбами вгатили в'язнів по голові. Приголомшені, обидва попадали, а вартові потягли їх до місця страти.

Два песиголовці стрибнули в кузов і, наче оберемки дров, поскидали охлялих в'язнів додолу, а інші енкаведисти й вартові потягли їх на розстріл. Декілька жертв – мабуть, із долішньої верстви – попадали з машини подушені.

Підійшла черга до останньої вантажівки. Знов два енкаведисти видерлися в кузов і стали скидати на землю знесилених смертників. Шість охоронців із багнетами на гвєрах стоять наготові біля машини. Певно, бояться, щоби знову хтось із приречених не сплигнув на котрогось душогуба й не схопив його за горлянку. Два в'язні з розв'язаними руками зіскочили вниз. Охоронці вмить скрутили їх, і начальник варту вистрелив із нагана одному й другому в потилицю. Два мертві тіла попадали на землю.

Я намагався підвестися, щоби вибратися з кузова, але зв'язані назад руки не дали мені, змореному й виснаженому, цього зробити. Енкаведист схопив мене за барки і стрімголов пустив униз. Уже тут, на землі біля вантажівки, мені з великими зусиллями таки вдалося звестися на ноги. Я був якийсь загальмований, свідомість майже не працювала. Тієї миті навіть не подумав, що за кілька хвилин ворожа куля прошиє мій мозок. Два кати повели мене та ще двох в'язнів на місце розстрілу, над вириту могилу. Один берег величезної ями був досить похилий, другий стрімко здіймався вгору, а над ним високою кучугурою лежала ще свіжа земля. Серед катів я зауважив Уласенка і Марозаву.

Коли нас шикували до розстрілу, понад нашими головами неждано пронеслися два літаки – мабуть, німецькі. Літуни, певно, зауважили освітлене місце й випустили дві світляні ракети. Вантажівки вмить погасили фари, а кати зчинили шалену стрілянину.

Над могилою поміж мною та ще одним смертником стояв високий, плечистий чоловік. Як тільки погасли фари, той середній

¹²⁷ – Виходи! Хутчіш!

в'язень плечима й руками штовхнув нас, і ми всі три опинились у ямі. Чутно було, як шугають, стріляючи, літаки. Ураз ракети погасли, й залізні птахи подалися геть.

Тьмяне світло ледь мерехтіло над нашою ямою. Мабуть, вантажівки ввімкнули малі фари. На останній машині зосталось було ще кільканадцять в'язнів. Це їх, либонь, тепер косять із легких кулеметів, бо до вух долинають уже не одинокі постріли, а лише безперервне: та-та-та-та-та-та, та-та-та-та-та-та-та, та-та-та-та-та.

Через кільканадцять хвилин загарчали мотори вантажівок, загеккали, заакали й задакали окупанти, загавкали вівчарки. Нарешті весь той гамір поволі стихає, губиться в темряві ночі. Лісова тиша вкрила своїм омофором могилу постріляних в'язнів.

Я відчув гострий біль у лівому плечі й у чолі над бровою. Пече також ліве око, мабуть, від крові, що спливає до нього. Не можу дати собі ради зі зв'язаними руками. Праворуч важко стогне ще один в'язень, певно, важко поранений.

– Геврика, я скинув пута! – радісно вигукнув наш рятівник.

Я порадив, аби він спершу розв'язав того, що лежав справа, бо в нього чи не прикрі рани. Згодом і мої руки стали вільні.

Наш приятель міркував, що енкаведисти, мабуть, невдовзі повернуть із транспортом нових жертв, тож мусимо негайно покинути могилу. З моєю допомогою він витяг важко пораненого з ями, а за ними і я поволі вибрався нагору. Ноги мої чомусь опухли й були нездатні до швидкої ходи.

Я взяв із могили жменьку землі, поцілував її й, умиваючись слізьми, помолився за душу свого брата та за душі всіх, розстріляних тут, у лісі за Станиславовом.

МИ ВІЛЬНІ!

Наш приятель радив якнайдалі, хоча б на кілометр, відійти від ями, але в лісі темно, і продиратися крізь кущі й зарості було надзвичайно важко. На щастя, нашого рятівника не зачепила ворожа куля, й тепер він, як лише міг, допомагав пораненому. Я брів услід за ними.

Так ідучи в північно-західному напрямку, ми врешті-решт опинилися на лісовій галявині з невеличкою копицею сіна. Там і припустилися перепочити. Наближався світанок. Безмежна втома відібрала останні наші сили, й ми всі три поринули в глибокий сон, упиваючись п'янкими пахощами лісового сіна.

Та недовго довелося нам спати. Не встигло вранішнє сонечко освітити верхівки дерев, як хтось нервовим стривоженим голосом уже гукав:

– Агей, вставайте, обідранці, сонце на сніданок кличе!

Ми прокинулися зі сну, зніяковіли. Над нами стояв розгублений дідусь, не знаючи, що має далі вчинити з оцими трьома зарослими, немитими, закривавленими незнайомцями. «Чи не розбійники часом заховались у моєму сіні?» – мабуть, подумав він.

– Ми в'язні Станиславівської тюрми, – трохи очунявши від сну, став пояснювати наш приятель. – Енкаведисти розстрілювали нас неподалік у цьому ліску. Нам трьом якось пощастило врятуватися. Ось цьому куля черкнула кістку над бровою та злупила верхівку плеча. А другого ворог тяжко покалічив: прострелив йому шию, плече й пошкодив ліве вухо. Мене ж, як бачите, жодна куля не зачепила, либонь, тому, що така моя щаслива доля. До того ж я лише три місяці перебував у тюрмі. Називаюся Іван Кузенюк, родом з-під Печеніжина. А мої два приятелі нехай самі розкажуть про себе.

Важко поранений ледве міг говорити. То був Микола Антонюк із присілка біля Стінки. Його брата Михайла схопили раніше, тяжко мучили на допитах і застрелили в тюрмі.

– Я був діяльним членом «Просвіти», й за те мене заарештували, – казав Микола.

Підійшла черга й мені рекомендуватися:

– Я Василь Ніншовський із Коршева. Там був директором школи й там мене заарештували енкаведисти. У нашому родинному селі Жукотині схопили мого молодшого брата Дмитра за те, що не давав окупантам знімати хрести зі стін у шкільних кімнатах. Розстріляли його тут, у ліску, – закінчив я свою розповідь.

Дідусь пом'якшав, сказав, що живе недалеко й приїхав по сіно.

– Вас би треба відвезти до міста, – зауважив він, – бо он тому важко раненому треба до лікаря, а може, й до шпиталю. Та, як бачите, кобильчина моя старенька, то ми якось помалу дістанемося хіба до найближчої амбулаторії.

Дідок наклав у полудрабки свого легкого возика сіна, Іван допоміг нам примоститися зверху, й польовою дорогою кобилка поволі дотягла нас до амбулаторії.

Тут нас помили, перев'язали Миколині й мої рани, дали приладдя для гоління, напоїли чаєм. Ми переповіли медикам про розстріли в лісі, а вони передали нам вістку про останні події в тюрмі. За їхніми словами, енкаведисти повбивали не всіх в'язнів. Частина з них загнали з тюремного подвір'я назад до камер і там позамикали. Тікаючи, ті душогуби забрали з собою тюремні ключі, а саму в'язницю замінували. Однак міни чомусь не вибухнули, бо мінери про те, либонь, не дуже дбали. У Станиславові переполох, бо москалі втікають на схід через місто й грабують усе, що потрапляє їм під руки.

Неподалік від амбулаторії була база харчових продуктів. Медики знали водія тієї бази, тож попрохали його, і той старенькою вантажівкою відвіз нас до шпиталу. Тут ми з Іваном розпрощалися з Миколою, а самі бічними вулицями подалися далі. Дорогою зайшли до церкви, де було чимало народу.

Через кілька хвилин хтось смикнув мене за рукав:

– Очам своїм не вірю... Ви часом не Василь Нінювський?

Переді мною стояв актор Кемпе, з яким ми зналися ще з Коломиї й Заліщик. Він здивовано озирав мене, моє давно не стрижене волосся, драний одяг, бандаж на голові.

– Що трапилося з тобою, друже? – спитав пошепки.

Я відрекомендував акторові свого рятівника. Через кілька хвилин Іван розпрощався з нами, бо побачив знайомого священника. Я ж став оповідати приятелеві про своє нещодавнє минуле.

Кемпе запропонував піти в його товаристві до клубу акторів Станиславівського театру. Там, серед елегантної клубової обстановки, я почувся вельми не своїм, у старій, вим'ятій, неохайній, порваній одежі та в черевиках без обцасів. Винятково щирий актор подбав, щоб мені дали нормальний костюм та інший одяг, добротні черевики, так що я став подобати на звичайного клубового гостя.

Мій давній приятель наполягав, щоб я розповів присутнім про своє перебування в тюрмі. Коли я завів мову про методи «принуждення», то зауважив, що один з-помежи присутніх дуже пильно стежить за моєю розповіддю. За весь час, поки я говорив, він навіть не пово-

рухнувся. Згодом Кемпе сказав, що то актор Божидан, відряджений із Наддніпрянської України до Станіславівського театру. Я був захоплений виглядом цього мистця: молодий, вродливий, високий, плечистий блондин із волошковими очима й буйною чуприною. Коли він устрявав у розмову, всі присутні пильно прислухалися до нього.

Із клубу ми з Кемпе зайшли до Українського комітету. Там я надібав свого родича Нінювського Дмитра Миколайовича, в'язня, що теж хотів дістатися до рідного села. В Комітеті я попросив, аби посадили нас на якусь принагідну підводу з поблизьких сіл, бо залізниці поки що не працюють, а я хотів би якось добратися до Коршева. На щастя, така підвода якраз їхала до села, розташованого за 24 кілометри від міста.

Я розпрощався з Кемпе, сердечно подякувавши йому за допомогу. В Комітеті дали мені записку, щоби й інші села посприяли підводами двом недавнім в'язням комуністичної тюрми. Записка справді допомогла, і через три дні я вже був у своїй школі.

ЩЕ ОДНА ЗУСТРІЧ ЗІ ЗРАДНИКОМ

У Коршеві я зустрів чимало народу біля кооперативи, коло церкви, школи. Люди балакали, радилися, тішилися, що червоні кати повтікали геть, раділи з проголошення самостійності України. Мабуть, нікому тоді й на гадку не спало, що незабаром німецький окупант завоює наш край і скує люд наш такими ж кайданами, як і загарбник московський.

Із сільської управи кілька осіб вийшли мені назустріч. По короткій розмові вони запропонували мені зазирнути до місцевої тюрми й подивитися на нежданого в'язня.

Доглядач відімкнув двері: на розстеленій соломі лежав... Василь Марусяк. Побачивши мене, зрадник ураз пополотнів, схопився на рівні ноги й хотів упасти переді мною навколішки. Я сказав доглядачеві замкнути двері, відтак спитав його, як довго тут сидить Марусяк.

– Уже півтори доби замкнений, без харчів, – відповів доглядач.

Я домовився в сільській управі, щоб із харчівні принесли в'язневі щось попоїсти. Тут же погодив, щоб дозволили мені у при-

міщенні колишнього гарнізону НКВД при трьох свідках випитати зрадника про його минулу діяльність.

Василь Марусяк і давніше був сухий, як шпичка, а в буцегарні схуд ще дужче й знесилів до тієї міри, що, йдучи, хитався та щохвилини перепочивав. Приміщення допиту було йому й мені добре знайоме. Тут, на підлозі, провів я, побитий та скований, першу ніч після арешту. Марусякові ця кімната була знана за інших обставин. Сюди він часто з'являвся до майора НКВД Бичкова з доносами на українських націоналістів чотирьох довоколишніх сіл.

Увійшовши до кімнати допиту, заарештований став блукати очима по стелі й стінах, нікого не помічаючи. Я запропонував йому сісти й докладно, без поспіху розповісти про свою діяльність за останні десять днів. Марусяк почав оповідати, а я все те записував.

* * *

– Уночі 26 червня майор Бичков покликав мене до свого бюро. Під великим секретом він повідомив, що гарнізон енкаведистів буде евакуюватися до Смоленська, бо, ймовірно, німецька армія окупує Західну Україну. Майор сказав також, що в автомобілі буде місце й для мене. Двадцять восьмого червня до мене прибув посланець і звелів зібрати невеличкий пакунок найнеобхідніших речей і вночі непомітно покинути Ліски та з'явитися до Бичкова.

Коли я прийшов до гарнізону, в автомобілі вже сиділи чотири енкаведисти, усі в цивільному. Я був п'ятий. Ми поїхали до Станиславова, щоб евакуюватися з більшим гуртом. Звідтам шляхом на Бучач 30 червня вирушили п'ять машин з енкаведистами, і я з ними. В Бучачі енкаведисти перегрупувалися. Верхівка старшин сіла в гелікоптер. Іншим виділили автотранспорт. Я їхав у машині разом із чотирма енкаведистами середнього розряду під командою майора Бичкова.

Стояла темна ніч. Ми наближалися до Чорткова. Раптом наш автомобіль, що їхав при малих світлах, зупинився перед барикадою із брил та колод.

– Проклятіє аунафци!¹²⁸ – вилаявся Бичков.

Він наказав, щоб Марозава й Белий із гверами обійшли барикаду й зайняли оборону, а ми з Уласенком мали допомогти йому усуну-

¹²⁸ – Кляті оунівці!

нути перешкоду. Та лишень вартові зайшли за барикаду, як справа на нас посипався шквал кулеметного вогню. Я миттю приник до землі перед завалом. Зліва три кулі тьохнули мені над вухом.

– Руки вгору, бо застрелю! – пролунало над нами.

Бичков підняв руки, ми теж.

– Упасти ниць до землі! – почувся голос.

Ми скорилися. П'ять молодих дужих чоловіків в уніформах на подобу січових стрільців зі зброєю напготові й ліхтариками в руках обступили нас і міцними мотузами зв'язали кожному назад руки. Три взяли нас під варту, а два подалися обшукувати автомобіль.

– Гей, та це ж утікає команда енкаведистів! – кликнув невдовзі один із них. – Ого! Тут ще й частина архіву їхнього гарнізону.

На обрії засіріла смуга світанку. Один із тих, що робили обшук, наказав партизанам, які вартували нас:

– Грабе, Свату, Дубе¹²⁹! Обшукайте тих двох постріляних за барикадою й заберіть їхню зброю, цих двох гевалів, що лежать на землі, теж перевірте й відведіть у яр на весілля¹³⁰. А той третій, сухоребрий, піде з нами на розпитування.

Мене завели до недалекої хати. Спитали, звідки я родом та де проживаю. Я відповів, що народився в Лісках і там живу. А ще звелили пояснити, яким чином я опинився в автомобілі з енкаведистами. Я сказав, що забрали мене примусово, аби в разі сутички з українськими підпільниками я, місцевий мешканець, свідчив про добру репутацію втікачів.

Один із допитувачів дав мені кілька ляпасів та штурханів і сказав, що то все брехня. Врешті партизани таки вирішили мене відпустити. Дали посвідку, що я з Лісок і туди спрямований. Через чотири дні мандрівки я повернувся до родинного села. Там мене й заарештувала коршівська міліція й посадила за ґрати.

* * *

Я сказав арештантові, що його допит на сьогодні закінчений, а завтра поговоримо про очну ставку в Станиславівській тюрмі, під час якої він звинуватив мене в націоналізмі й домагався, щоб за таку провину советське правосуддя винесло мені смертний вирок.

¹²⁹ Партизанські псевдоніми

¹³⁰ На розстріл.

Перш ніж покинути приміщення, Марусяк попросив олівця й чотири аркуші писального паперу, щоб він міг підготуватися до застрашнього допиту. Його прохання задовольнили.

Хоч як тяжко бідували люди в Лісках, але були вельми свідомі національно, діяльні й завзято поборювали комунізм. Чому ж тоді один із лісківчан став запеклим комуністом? Нехай відповіддю на це питання послужить його власне свідчення.

ЗРАДНИК ПОВІСИВСЯ

– Я був одинадцятилітнім хлопцем, – почав свою розповідь Марусяк, – коли склав вступний іспит до гімназії в Коломиї. Там був відмінником, але завжди терпів голод, бо мої батьки жили бідно. У четвертій класі я за малу платню допомагав у науці п'ятнадцятирічному Іцкові Вайсгласові. Він мав різну комуністичну літературу з підсоветської України і давав її мені читати. Згодом Іцко познайомив мене з іншими своїми ровесниками: Давидом Айзенрадом, Моше Цайгером, Юльом Фарбером, Аароном Гольдом, Мордком Фішером. Від кожного з них я теж діставав багато літератури, яку читав і щораз ставав твердішим комуністом.

Я став пропагувати комунізм поміж своїми товаришами-українцями. За це мене викинули з п'ятої гімназіальної класи. Влітку деякий час спав у парку. Соратники по партії приносили мені якісь там харчі й поношену одіж. Якось Іцко Вайсглас сказав, що комуністи виклопотали партійні гроші, аби послати мене до Аргентини.

Перед від'їздом той же Вайсглас дав мені кличку для зв'язку з комуністичною організацією в Аргентині й наказав слухатися лише Чиж, причому під загрозою смертної кари не смів я розвідувати, хто такий Чиж, де народився, яке його справжнє прізвище, якої він національності.

Прибувши до Буенос-Айресу і познайомившись із Чижем, я відразу ж пізнав, що чоловік той надто обережний і засекречений: мабуть, шеф комуністичної розвідки. Одного разу я почув, як він розмовляв із кимось телефоном мовою їдиш. Чиж обговорив зі мною плян партійної роботи серед українців: з безробітними й робітниками, в читальні «Просвіти», у святкові дні під церквами, в суботніх

школах, зі студентами університету, з окремими бідними родинами, у спортивних клубах, із військовими.

Я дістав від Чиж наказ уважно стежити за діяльністю українських націоналістів, зокрема оунівців. Мав скласти список та звіт про їхню діяльність і передати все це йому. Шеф завжди дорікав, що я збираю і здаю до партійної каси замало грошей від робітників. Радив, як маю спонукувати робітників до грубшої грошової пожертви «для успіху міжнародного комунізму».

Чиж також доручав мені організовувати страйки поміж робітників і щоразу посилав марширувати у перших лавах демонстрантів. А перші лави завжди попадали під поліцейні палиці й коні. Двічі потрапляв я на кілька днів до тюрми, а там мене били, куди попало.

Після мого виходу з тюрми Чиж сказав, що кілька днів ув'язнення – це ніщо. «Для успіху комунізму можна б і довше просидіти в капіталістичній в'язниці!» – наголосив якимось він. Розсердившись, я бовкнув: «Але, окрім мене, українця, в нашому гуртку є ще дев'ять членів партії, однак жоден

з-помежи них не йде в перших лавах страйкарів! Чому це так?». Чиж пояснив, що з Москви є вказівка використовувати їх для особливих і надто засекречених справ. «А ти мовчи й не розпускай язик!» – сердито завершив розмову мій шеф.

На тогорічну першотравневу демонстрацію з'явилося досить робітників. Я крокував у першому ряду, несучи розложистий червоний прапор. Кінна поліція накинулася на демонстрантів. Мало того, що я з прапором попав під коня, ще й вершник сперішив мене палицею, як гамана. Піші поліціянти заарештували мене і вкинули до в'язниці. Почався мій четвертий тюремний місяць, як поліція скувала мене, повезла на кордон та й викинула до Парагваю.

Я влаштувався на роботу за мізерну платню. Робітники таємно познайомили мене з комуністичним провідником Йонасом, жидом зі Швеції. В Парагваю мені судилося пережити такий же терпкий час, як і в Аргентині. В тюрмі мене так само скували, відвезли до порту й відіслали кораблем до Польщі.

* * *

Я сказав допитуваному, що ми, свідки, заслухали його зізнання про те, як він став комуністом. Зараз він піде до в'язниці, а про очну

ставку у Станиславівській тюрмі розповість уже на завтрашньому допиті.

Другого дня вранці в'язничний доглядач повідомив сільську управу, що Василь Марусяк повісився на тюремних ґратах, використавши для самогубства власні шлейки й пояс. Повішений залишив записку, яку доглядач передав присяжному. Своему передсмертному посланню самогубець дав контрастний заголовок:

Комуністи програли, націоналісти виграли

Змалку біда, нестатки, злидні потягли мене до комунізму. Я ним жив, для мене він став непереможною ідеологією, за яку я боровся на рідній та нерідній землі.

Змалку були в мене товариші. Ті ж самі нестатки, біда, злидні та чужинецьке поневолення рідного народу привели їх до українського націоналізму. За націоналізм вони боролися, гинули у ворожих тюрмах.

Настав час, і комуністичний кольос упав. Український націоналізм переміг.

Щоб українське судочинство не клопоталося, не наказувало вести протяжних розслідувань наді мною, я вирішив накласти на себе руки.

За національну зраду плачу заслуженою карою – самогубством.

Василь Марусяк
Коршів, 11 липня 1941 року

The University of Alberta

certified by this document to all whom it may concern that

William Nutowsky

having satisfactorily completed all the statutory requirements
has been granted the degree of

Master of Arts

in Music Empagee

and awarded all the rights and privileges pertaining to this degree

In testimony whereof are appended the signatures of the Chancellor, the
Board of Governors, the President, and the Registrar of this University, together
with the seal of the same.

Given at the University on the first day of June, one thousand nine
hundred and fifty six at the University of Alberta.

W. J. J.
Chancellor

[Signature]
Registrar

Диплома магістра мистецтва
і доктора філософії

UNIVERSITÉ D'OTTAWA
UNIVERSITY OF OTTAWA
Senatus Universitatis admisit

Vasyl Jiniowsky.

qui omnia quae per statuta requiruntur feliciter compleverit
et sententia examinatorum se dignum praebuerit, ad gradum

Doctoratus in Philosophia

(Etude des langues - Slavia Studia)

cum omnibus iuribus, honoribus et privilegiis ad hunc gradum pertinentibus.
In cuius rei fidem, nostra chirographa subscripsimus et sigillum Universitatis
his litteris affigendum curavimus.

In urbe Ottaviensi, die *viii* mensis Februarii AD MCMMLXVIII.

[Signature]
Chancellor

[Signature]
Registrar

[Signature]
Chancellor

[Signature]
Registrar

В'язень нацистського
концтабору

У докторській мантії. 1963

Василь Нінковський

МІЖНАРОДНИЙ ВОЄННИЙ ТРИБУНАЛ ПРО УКРАЇНУ

International Tribunal
for the Prosecution
of the Crime
(The Nuremberg Trials)

Едмонтон, Канада
1982

УКРАЇНСЬКЕ СЕМИНАРСЬКО-ПЕДАГОГІЧНЕ ПІСЬМЬО

ВАСИЛЬ НІНКОВСЬКИЙ

Антонічів тасишій черетей,
І чело три

ВАСИЛЬ
НІНКОВСЬКИЙ

Поетичні Форми Івана Франка

УКРАЇНСЬКО-АНГЛІЙСЬКИЙ
І
АНГЛІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ
СЛОВНИК

Тираж 10000 экз.

Тираж 10000 экз.

Видання
УКРАЇНСЬКА ВІСНУВАТІВ
Київ, 1982

UKRAINIAN-ENGLISH
and
ENGLISH-UKRAINIAN
DICTIONARY

Тираж 10000 экз.

Copyright © 1982, 1983, 1984

Ред. Девел
UKRAINIAN BOOK STORE
Toronto, 1982

*Наукові праці Василя
Нінковського*

*Англо-український слов-
ник – найбільший за об-
сягом науковий доробок
ученого*

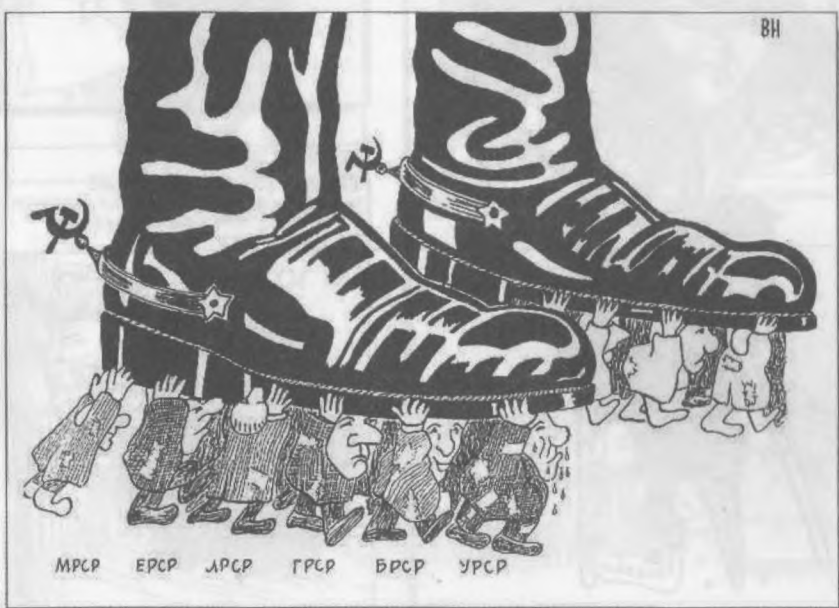
*Родинні герби доктора Д. Крептула
й В. Ніньовського у виконанні автора цієї книги*

*Художник і його авто-
портрет*

Графічні роботи

Політична карикатура – ще одна грань таланту художника

КГБ для ЗАКОРДОНУ КГБ для ІМПЕРІЇ КГБ для УКРАЇНИ

ЧЕРВОНИЙ ЧІНІТЗ-ХАН-НАЧЕ КОРОВА ЯЗИКОМ-
ЗЛИВАВ ГЕЛЬСІНСЬКУ ХАРТІЮ

Метаморфоза київського щеніска ФЕДОРЧУКА
На московську гончу совітку

ПРО СЕБЕ, ПРО БРАТА, ПРО НАШУ РОДИНУ

Я, Софія Мицак (Ніньовська), народилася 21 квітня 1927 року. Нас у батьків було семеро: Михайло, Микола, Василь, Дмитро, Катерина, Петро і я, наймолодша.

Наші тато, Іван Ніньовський, були відомим знахарем: ставили хворим банки, роблячи бритвою надрізи на тілі. Пригадую, як одного разу привезли до нас чоловіка з двостороннім запаленням легень – Юрка Якубовського з Обертину. Він уже майже не дихав. Тато оглянули бідолаху та й кажуть до його брата й дружини:

– Усе в Божих руках.

А вони:

– Робіть, що хочете, лише врятуйте його.

Батько поклали Юркові на спину в два ряди банки, прорізали шкіру бритвою – а в банки потекла не кров, а спалений огарочок. Я була біля тата за помічника й бачила все, що вони робили. Півдня Юрко пролежав у нашій хаті, а ввечері родичі поклали його на фіру й повезли додому. Разом з ними поїхали й ми з татом. Уночі батько знову поклали Юркові банки, другого дня – те ж саме. Ще цілий день ми були біля хворого, аж поки він не опритомнів й не сказав, що хоче їсти. Це було навесні, а восени вже цілком здоровий Юрко привіз нам повну фіру збіжжя, яке батько роздали бідним.

За Польщі тато крилися від влади зі своїм знахарством, але хворі самі приходили до них – уночі, потайки.

Наша родина мала чотири морги поля й морг лісу. Ліс берегли, бо ж було п'ять синів, тож потрібне було дерево на майбутнє будівництво.

Брата Василя після сільської школи дали вчитися до Коломийської гімназії, а закінчував він навчання в Заліщиках на Тернопіль-

щині. Але роботи за спеціальністю не дістав, бо не схотів переписатися на поляка. Пам'ятаю, як прийшов він додому, то довго сидів, спершись на край стола, і плакав, як мала дитина. Так він зостався без праці. Вчителював задарма в селі Жукотинні, а щоб заробити хоч трохи грошей, розмальовував по селах церкви.

Брат не любив поляків. Я вчилася в четвертому класі, як стався один повчальний випадок. У нашій школі мали урочисто відзначати день народження маршала Пілсудського. Наш директор, поляк Юзеф Боук, викликав мене до себе і сказав, що мені доручають відкривати свято (я була кругла відмінниця). Тож повинна вдягнути білу блузочку й червону спідничку (кольори польського прапора). Свято мало бути дуже пишне й урочисте. Ми довго готувалися до нього, ходили на репетиції. В той час наш Василь розмальовував церкву в сусідніх Лісках, за три кілометри від нашого села. День народження президента вважався великим державним святом, тож брат того дня не працював і був удома. Матуся вже зібрали мене до школи, аж тут заходить до хати Василь та й питає мене, в чому річ. Як почув, що я виступатиму на польському святі, аж зблід і рішуче сказав:

– Нікуди ти не підеш!

Я – у сльози, пояснюю, що маю відкривати урочисту частину, але марні були всі мої благання. За цей гріх мене наступного дня виключили зі школи, брата заарештувала поліція, а тато мусили заплатити штраф.

Василя після того ще не раз садовили до в'язниці та знущалися з нього за рідні мову й віру. Не дали йому спокою й московські окупанти. За перших совітів, коли Василь працював директором школи в Коршеві, його й Дмитра схопили енкаведисти. Дмитро завідував читальнею в нашому селі. Заарештували його за те, що не давав загарбникам зняти зі стіни у школі хреста з Розп'яттям Ісуса Христа.

В'язням у тюрмі дозволяли одержувати дві передачі на місяць. Для тих, чие прізвище починається на літеру Н, передачі приймали 3 й 17 числа, але наші пакунки з речами та продуктами брали лише через місяць, а то й узагалі не приймали. І не було на те ніякої ради. Тим часом нашого батька почали дуже переслідувати за лікування людей. Згодом заарештували і його, а через два дні засудили на три місяці ув'язнення або штраф 1000 карбованців. Ми назбирали грошей і врятували батька від тюрми. Та найдужче тато шкодували за грубезною лікарською книгою, яка передавалася від покоління до покоління і яку забрали під час арешту.

Коли на початку німецько-російської війни 1941 року розбили тюрми, батько разом із моєю старшою сестрою Катериною поїхали першим поїздом до Станиславова – може, вдасться знайти Василя й Дмитра. Шукали весь день і цілу ніч, та все марно. Якоюсь фірою доїхали до Слобідки, а звідти пішки, голодні й змучені, прийшли додому. Боже, як наша матуся плакали, коли почули, що Василя і Дмитра з ними нема, як побивалися за своїми синами! На третій день добрі люди сказали нам: «Їдьте до Отинії, там ваш син лежить». Тато зі стрием Михайлом відразу ж поїхали. Ми ж удома місця собі не знаходимо, шохвилини біжимо до брами, а їх нема й нема. Нарешті бачимо: їдуть. Фіра спинилася на подвір'ї, а стрийко взяв небожа на руки та й поніс до хати, а той лежить, як ручаєчка витіпаних конопель. Лише по чорних кучерях упізнали ми, що то наш Василь. Стрийко поклали його на чисте ліжко, прибігли матуся, цілують сина, а плакати вже й не плачуть – сліз нема. А тим часом сходяться люди, ось їх уже повна хата. Хоч не було тоді ні радіо, ні телефону, а в нас за якихось кілька днів побували 164 особи з усіх усюд, до яких дійшла звістка, що наш брат живий повернувся з тюрми. Приходили навіть із Львівщини та з гір. Усі хотіли дізнатися щось про своїх рідних, яких заарештували совіти.

Коли 1944 року німці втікали, то брат разом із дружиною й двома синами виїхали з Коломиї, де тоді жили. Дорогою серед ночі заїхали до нас попрощатися.

Наше село Жукотин опинилося тоді в прифронтовій зоні: в Кам'янці Великій була передова московської армії, а в Богородичині – німецької. Німці закидали бомбами майже весь центр нашого села. Ми змушені були покинути рідний Жукотин і від квітня до вересня жити в Ганьківцях. Коли ж повернулися додому, застали там страхіття. Слава Богу, наша хата вціліла, бо коли ми під виття бомб і снарядів тікали, матуся зняли зі стіни найкращий образ Пречистої Діви з маленьким Ісусиком на руках, поцілували й сказали: «Сохрани, Пречиста, хату». Повернувшись, ми побачили, що хата наша неушкоджена й образ висить там, де й раніше, тільки побілів від дощів і сонця. Майже п'ять місяців не було нас удома. За той час усе заросло тут бур'янами. Фронт пішов далі, а ми залишилися жити в рідному селі, хоч яке то було життя – радше просто існування. Знову переслідування. А нарід хворіє тяжко, всюди біда, голод, нема ні що їсти, ні в що вдягнутися. Тато навчили мене плести «солом'янки» й

капелюхи, і так ми назбирали трохи грошей. Тоді я пішла з сусідами пішки до Коломиї – 21 кілометр, купила там за 460 карбованців буханець хліба і за 340 карбованців – два метри матерії на спідницю. Хотіла ще купити сірників, та їх ніде не було. Ми йшли до лісу шукати пороху (круглого, як олівець, і два сантиметри завдовжки), його тоді було там повно. Прив'язуєш до патичків звичайний дріт і треш по пороху, закладеному в дерево, а хтось другий прикладає ватку – і є вогонь. Три дні ходили ми зі старшою сестрою до лісу й назбирали того пороху повну літрову банку. Та серед зими він скінчився. Вдягаємо кужайки, взуваємося в «солом'янки» – і знов до лісу. Але цього разу даремно, пороху там уже не було, бо не ми одні його збирали, все село ходило на пошуки. Мусили просити в сусідів грани (жару). Насипали її в казанок із вугіллям, виходили надвір і дивилися, в кого дим іде з комина. Кидали трохи грани в той казанок до вугілля й доти на неї дули, доки не зайтриться полум'їн. Удома цілий день і цілу ніч підкидали в піч по полінцю, щоб вогонь не погас.

Батько наш і далі лікували людей. Хтось дечого дасть, а хтось – лише за «дякую», бо й сам нічого не має. Та владі це не подобалося. У 45-му заарештували тата вдруге й цього разу присудили аж цілий рік тюрми або 1200 карбованців штрафу. Грошей ми не мали, та люди за два дні зібрали 1560 карбованців і таким чином вирятували нашого тата з ув'язнення. Матуся плачуть: «Кинь, Іване, це діло, най буде спокій у хаті». А батько на те: «Мій прадід і дід се робили, і я буду робити». Люди й далі до нас ходять із різними болячками, але потайки, городами. Як хворий не може сам прийти, тато беруть свою дзюбенюку, а там бритва та все причандалля, і йдуть городами, щоб не побачив ніхто, а я з банками і молоком іду іншою вулицею. Стрічаємось у брата Михайла, який жив у присілку Жолобі. Ввечері приїздить по нас фірою й везуть до хворого. Я вже цілком перебрала фак і сама кладу банки, а тато командують. Але якось у нашій хаті застали хворого. Після цього – третій арешт і присуд: два з половиною роки тюрми або штраф 2500 карбованців. Людям ми вже нічого не казали, а продали корову, що якраз мала отелитися, й заплатили штраф. Батька ще три дні потримали в ув'язненні й відпустили.

А ще переслідувало нас НКВД за братів. Під кінець зими 1945 року сусід Іван Коцюба, який щодня чергував у сільраді (на фронт його не взяли, бо хворів на туберкульоз), попередив, що нас збираються вивезти на Сибір. Ми порозбігалися з дому хто куди. До брата

Михайла не йшли, бо там спіймають. Приїхали по нас через тиждень. Подивилися, що в хаті ні душі, з речей теж брати нема чого, та й повернулися порожняком. Довго ми тинялися по людях, ночували по чужих хатах. Аж по Новім році вернулися додому. Та ненадовго, бо ще й січень не минув, як сусід знов попередив, що буде новий масовий вивіз у Сибір. На той час у другій половині нашої хати вже працювала сільрада.

Тато кажуть:

— Най буде, що Бог дасть, а я вже нікуди з дому не піду, не хочу по чужих хатах

тинятися.

Мама вгорнулися в якесь лахміття, бо все ліпше розікрали, доки нас удома не було, й пішли до тети Софії. Я набрала в пляшку води, долила трохи молока, вкинула попелу на якусь заіржавілу пательню, наплювала туди і наробила бруду біля ліжка, де тато лежали. У селі в той час кинулася була пошесть, то я написала на дверях великими літерами «ТИФ» і настелила під порогом на землі соломи. Удвох із сестрою виходимо з хати. Зима, на вулиці повно снігу. Щоб не лишати слідів, які нас можуть викрити, йдемо не вулицею, а попід город у долину, до грабового лісу. Вийшли до дороги, що її проклали, коли тут стояв фронт, і вивозили нею з поля бою поранених та доставляли зброю. Але ніч місячна, ясно, як удень, і нас на дорозі видно. Озираємося на нашу хату й бачимо: на подвір'я заїздять дві фіри з засвіченою газовою лампою. Ми піднялися горою на цвинтар, бо там нас не побачать. Тим часом у хаті засвітили лампу. Сестра не витримала й пішла додому. Сніг скрипить під її ногами, й луна далеко розносить той скрип. Я ж сама стою поміж могил та хрестів і страх мене обступає, але не від того, що я вночі на цвинтарі, а інший: боюся за тата, що заберуть їх зараз. Але бачу, що фіри виїздять із подвір'я, але нічого з хати не виносить. Поїхали, і стало тихо-тихо.

Іду додому. Біля городу стоїть сестра. Разом із нею тихенько підкрадаємося до хати. Намагаємося ступати в наші попередні сліди (сніг примерз), щоби не дати себе виявити. Посеред городу присідаємо та прислухаємося, що там у хаті діється. Почули татів голосний кашель. Відтак щось гримнуло. Катерина підійшла ближче. Знову в хаті закашляли, але цього разу не тато, а сусід Іван подає нам сигнал. Заходимо досередини. Тато плачуть, як мала дитина, а Іван каже нам: «Тікайте, бо вони можуть повернутися». Розпитуємо, що тут

коїлося. Сусід став розповідати. Енкаведистів було троє, один з автоматом. Івана взяли собі на підмогу, бо побачили напис на дверях і побоялися заходити. Звеліли сусідові увійти першому, а за ним і самі наважилися. Побачивши в хаті лише хворого батька, почали крити матюками: «Зачем нам етот старий труп?! А где баришні? Нам нужни рабочіе руки!». Батько відповіли, що нас давно вже немає, він сам тут лежить і смерті дожидає, та й почали дуже кашляти. У відповідь знову огидна лайка. «Здесь даже вещей нікакіх нет, взять нечего», – перемовляються між собою. Поматюкалися ще трохи та й забралися геть.

Через тиждень тато поскаржилися на серце. Це було в середу вдень, а в суботу, 26 грудня, ми їх поховали. Згодом не стало й нашого стрія. То був дуже багатий чоловік: мав 182 морги поля, парову машину; три рази їздив до Америки. Влітку того року, як совіти збиралися нас вивозити, помер від інфаркту, який звів у могилу й нашого сусіда Дмитра Боднарука.

Прожили ми якось зиму й весну наступного року. Надворі так гарно, а люди бідують, пухнуть із голоду. В нашому саду була нова криниця з дванадцятьох бетонних кілець. Ми той бетон продали, а за вторговані гроші купили трохи збіжжя та якось дотягли до жнив. Людей у селі тоді мало залишилося: хто не вернувся з війни, кого забрали до в'язниці, кого вивезли, хто пішов у партизани, а декого завербували у «стрибки». Немало жукотинців померло з голоду й від тифу. Нарешті дочекалися жнив. Жито вродило таки досить вагоме. Жнемо його втрюх: матуся, сестра і я. Матуся наша згорьовані, сплукані, щодня журяться: «Як нам далі жити?». Тривожаться нашою з сестрою долею, та й від сина вже п'ять років жодної вісточки.

Отак жнемо якось, аж чуємо – хтось гукає. Дивимосся, стоїть листоноша й рукою нам махає. Біжимо всі три. Подає матусі лист. Два з половиною місяці добувався він до нашого краю. Розпечатуємо конверт, а там ламаною українською мовою написано всього 16 слів, що Василь наш живий і що він у Канаді. Боже, якої ж то радості було! Пішли ми додому і били поклони перед образом Пречистої. В 49-ім році одержали лист уже від самого Василя. Одна велика картка, списана його рукою, та не змогли ми її прочитати, бо лише перші й останні слова того листа було видно, а все решта залито якоюсь рідиною. Матуся наша часто відкривали куфер, перебирали одяг і плакали, приповідаючи: «Це Дмитрикова вишита сорочка, а це краватка

й шапка Василькові... Синочки мої, орли мої, нащо я вас породила й виплекала?». А мені тоді згадувалася пісня, яку ми співали тихенько, щоб ніхто не почув, бо були б усім тюрма й каторга:

*Нащо ж я мати породила, нащо на світ мя привела?
Судьбою й щастям обділила, а світ тюремний мені дала.*

*Одні совіти п'ють-гуляють, а другі гроші в нас беруть,
А нами тюрми наповняють, під суд ворожий нас дають.*

*Ой ви, совіти, ви прокляті, прийде ще на вас сумний час,
Що ми будемо всі на волі, а до тюрми запхаєм вас.*

Про долю нашого брата Дмитра ми довгий час нічого не знали, аж поки не прочитали спогадів Василя про тюрму. Коли в Дем'яновому Лазі коло Івано-Франківська велися розкопки, я туди поїхала. Серце мені підказувало, що тут і наш Дмитро похований. Дошукувала його вишитої сорочки і записала в секретаря його ім'я та прізвище. Здавалося мені тоді й на відкриття, що всі ті мученики, які загинули тут за нашу неньку Україну, підводяться з могил, і свята земля колишеться від них...

ЗМІСТ

Заки море перелечу... <i>Василь Рудковський</i>	5
Нові окупанти.....	19
Зрадник	21
Мітинг	22
«Хреста не руш!».....	23
Два допити в райкомі партії. Арешт.....	24
Дорогою до тюрми.....	27
«Не умреш, не падохнеш, не видержиш і жить не будеш!».....	28
Камера № 132	30
Гудима	33
Іван Ощипко	38
Нові арештанти	39
Михайло Антонюк	42
«Между тваімі такоє рила єсть?».....	44
Невиправний Бен-Ціон Цуляуф.....	47
Тюремні харчі.....	51
«Лавочка».....	53
Допит.....	54
«Вертушка».....	60
Міжкамерний зв'язок.....	69
«Адіночне заключеніє».....	72
Віщий сон	79
Очна ставка.....	83
Фіктивний розстріл.....	89
Бар'єри розпачу.....	94
Зрадник на очній ставці.....	95
Кінець допитів. Суд. Вирок.....	99
Камера смертників. Додатковий вирок.....	104
На розстріл.....	109
Ми вільні!	116
Ще одна зустріч зі зрадником	119
Зрадник повісився.....	122
<i>Софія Мицак</i> . Про себе, про брата, про нашу родину.....	132

Василь Ніньовський

ВІДЛУННЯ ЛЕНІНСЬКОГО ПЕКЛА

Редактор *Василь Рудковський*
Художнє оформлення *Ореста Левицького*
Комп'ютерна верстка *Василя Рудковського*
Коректор *Оксана Липай*

Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 8,75.

Видавництво “ЯРИНА”. Підприємець Майданчук І. І.
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Вовчинецька, 77, кв. 4
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи
серія ІФ №5122 від 09.06.2016 року.

Друк – підприємець Майданчук І. І.
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Вовчинецька, 77, кв. 4

